

**XIINXALA MOGGAASA MAQAA
DAA'IMMANIIFI BAKKEEWWAN AANAA
WALISOO**

SEEFUU TSAGGAAYEE HORDOFAA

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA
DIIGRII LAMAFFAA (MA) GAMISAAN GUUTTACHUUF
QOPHAA'E, MUMMEE AFAAN OROMOO, FOOKLOORII
FI HOGBARRUUTII KAN DHIYAATE.**

HAGAYYA 2008

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Finfinneetti
Kolleejjii Namoomaa, Joornaalizimiifi
Qunnamtii, Muummee Afaan Oromoo
Ogbarruufi Fookloorii

Seefuu Tsaggaayee Hordofaa

Xiinxala Moggaasa Maqaa

Daa'immaniifi Bakkeewwan

Aanaa Walisoo

Gorsaan: Mulugeetaa Nagaasaa (Phd)

Hagayya 2008

Finfinnee

Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Sagantaa Digrii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa(MA) Afaan Oromoo, Og barruufi Fookloorii gamisaan guutachuuf mata duree *Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa'immaaniifi Bakkeewwan Aanaa Walisoo* jedhamuun Seefuu Tsaggaayee Hordofaatiin kan dhiyaatu, sadarkaa uulagaa yuunivarsiitichi kaa'e guutera.

Qaama Qorannicha Mirkaneesse:

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Ittii gaafatamaa muummee yookin walitti qabaa sagantaa digrii lammaffaa

AXEREERAA

Kaayyoon qorannoo kanaa xiinxala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii haala qabatamaa Aanaa Walisoo akkamiin akka gaggeeffamu qaaccessuudha. Xiyyeeffannoon qoranaa kanaas maalummaa maqaa, moggaasa maqaa, faayidaafi bu'ura moggaasa maqaa akkasumas dhiibbaa sirnoota darbaniin irra gahe hubachuudha. Haaluma kanaan xiinxala moggaasa maqaa kanaaf malli qu'atichi itti gargaarame mala akkamtaa yookaan qulqulleeffataati. Malla kanaan odeeffannoo madda ragaa duraafi madda ragaa lammaffaa irraa argaman kan kaayyoo qorannichaa galmaan gahu jedhamanii funaanamaniin walsimsiisun itti gargaarameera. Akkasumas, sirna moggaasnii maqaa daa'immanii itti raawwatus yaada manguddolifi beektootaarratti bu'ureeffachuun ibseera. Akkasumas qabiyyee gurgudoon qu'attichi irratti hundaa'e, maalumma maqaa, malumma moggaasa maqaa, moggaasa maqaafi aadaa, faayidaa moggaasa maqaa, gosoota moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii, moggaasa maqaa keessaatti eenyu akka qooda fudhatu, bu'ura moggaasa maqaa, dhiibbaa sirnoota darbaniin moggaasa maqarraa gahe fi kan kana fakkaatan kan ibsan yoo ta'u, qorannoo kana keessatti akka waliigalaatti wanti hubatame, hawaasni Oromoo aanichaa akkaataa moggaasa maqaa daa'immanii itti raawwatu adeemsa mataa isaa kan qabu, gosoota moggaasa maqaa daa'immanii maatiin gaggeeffamu, hammachiisaafi guddifachaan raawatu qabaachuu, bu'urri moggaasa maqaa daa'immanii: waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuumaanfi kanaaf kana kan fakkaatan bu'ureeffachuun yoo ta'u, kan bakkeewwaniimmoo maqaa namaa, haala qilleensaa, wantoota naannoo sanatti baay'inaan argaman, maqaa namaafi haala bakka sanaa walittii qindeessun akka ta'eefi dhiibbaa sirnoota darbaniitin Oromoon aanichaa aadaafi duudhaa moggaasa maqaa kan isaa dagatee akka kan biraa dhaalu ta'uun isaa hubatameera. Kanaafuu maqaan uummata kanaaf kuusaa beekumsa gadi fagoo, ibsituu eenyummaafi calaqistuu aadaa kan jecha yookaan gaalee ittiin waamamuu sana bira ce'eedeemudha; jechuun nidanda'ama.

GALATA

Hunda dura eegumsa isaa guddaa nuu godhee isa hardhaan nu gahe Waaqayyoof galanni guddaan haata'u. Itti aansuun, haala qorannoon kun itti gaggeeffamu kan kara na qabsiisanii na qajeelchuun akkan qorannoo kana galmaan gahuuf kan na gorsan Mulugeetaa Nagaasaa (PhD) baay'een galateeffadha. Akkasumas ilma koo Hayiluu Seefuu nuffii malee karaa hedduun na gargaaraa tureefi maatiifi hiriyoottan koo yaadan na jajjabeessan akkasumas monguddoofi beektota ragaa naa kennuun irratti hirmaatan dabalee bay'iseen galateeffadha

BAAFATA

AXEREERAA	i
Galata	ii
Baafata	iii
Boqonnaa Tokko: SEENSA.....	1
1.1. Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.1.1 Seenduubee Aanaa Walisoo.....	6
1.2 Ka’uumsa Qorannichaa.....	11
1.1 Kaayyoo Qorannichaa.....	12
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	12
1.3.2 Kaayyoo Gooree.....	12
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	13
1.5 Daangaa Qorannichaa.....	15
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	16
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	18
2.1 Yaaxinaalee Fookloorii (Theories of Folklore).....	18
2.1 Maalummaa Maqaa.....	20
2.2 Maalummaa Moggaasa Maqaa.....	21
2.3 Moggaasa Maqaafi Aadaa.....	22
2.4 Faayidaa Moggaasa Maqaa.....	23
2.5 Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwanii Aadaa Oromoo Aanaa Walisoo Keessatti Qaama Moggaasa Gaggeessu.....	24
2.5.1 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Aadaa Oromo Aanaa Walisoo.....	24
2.5.1.1 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Maatiin Gaggeeffamu.....	24
2.5.1.2 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Hammachiisadhaan Gaggeeffamu.....	25
2.5.1.3 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Guddifachaan Gaggeeffamu.....	25
2.5.2. Moggaasa Maqaa Bakkeewan Aadaa Oromo Aanaa Walisoo.....	26
2.6 Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa.....	26
2.7 Bu’ura Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwanii.....	27

2.7.1	Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immanii.....	27
2.7.1.1	Maqaalee Waqtiileefi Ayyaanan Walqabatanii Moggaafaman.....	28
2.7.1.2	Maqaalee Amantiin Walqabatan.....	28
2.7.1.3	Maqaalee Hawwiifi Abdii Bu'ureeffatan.....	28
2.7.1.4	Maqaalee Yeroo Ulfaa, Ciniinsuufi da'uumsaan Walqabatan.....	29
2.7.2	Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakeewwanii.....	29
2.7.2.1	Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa/ Sanyii Namaa Bu'ura Godhachuun Moggaafaman.....	29
2.7.2.2	Maqaalee Bakkeewwanii Haala Qillensaa, Tessuma lafaafi Wantoota Naannoo Sanatti Baay'inaan Argamanii Bu'ura Godhachuun Moggaafaman.....	30
2.7.2.3	Maqaalee Bakkeewwanii Taatewwan Bu'ura Godhachuun Moggaafama.....	30
2.8	Dhiibbaa Sirna Minilikii KaaseeMoggasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkewwaniirratti Geessisan.....	31
2.9	Sakatta'a Barruu Walfakkii.....	31
BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA		33
3.1	Saxaxa Qorannichaa.....	33
3.2	Tooftaa Iddatteessuu.....	34
3.3	Irraawwatama Qorannichaa.....	36
3.4	Madda Ragaa.....	36
3.5	Meeshaalee Funaansa Ragaa.....	36
3.5.1	Afgaaffii.....	36
3.5.2	Marii Garee Xiyyeeffannoo.....	37
3.5.3	Daawwannaa.....	38
3.6	Adeemsa Funaansa Ragaa.....	38
3.6.1	Haala Ragaan Itti Funaanamu.....	39
3.6.2	Akkaataa Hirmaattonni Ragaa Itti Kennan.....	39
3.6.3	Haala Qaaccessa Ragaalee.....	39
3.6.4	Haala Amanamummaa Qorannichaa.....	39
3.7	Qindaa'ina Qorannichaa.....	40
BOQONNAA AFUR: XIINXALAA RAGAalee		41
4.1	Gosoota Moggaasa Maqaa Daa'iimmaniifi Raawwii isaanii Ilaalchisee.....	41
4.1.1	Moggaasa Maqaa Daa'immanii Kan Maatiin Gaggeeffamu.....	41

4.1.2	Hammachiisaa.....	44
4.1.3	Guddifachaa.....	49
4.2	Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Daa'immanii fi Bakkeewwan Aanaa Walisoo.....	51
4.2.1	Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Daa'immanii.....	51
4.2.2	Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Bakkeewwanii.....	52
4.3	Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immanii fi Bakkeewwanii.....	52
4.3.1	Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immanii.....	53
4.3.1.2	Maqaalee Yeroo Ulfaa, Ciniinsuufi Sa'aa Dawuumsaan Walqabatan.....	54
4.3.1.3	Moggaasa Maqaa Dhala Dhabanii Booda Argachuun Walqabatan.....	54
4.3.1.4	Moggaasa Maqaa Maatiin (Haatiifi Abbaan) Wallolanii Araaramuun Booda Bu'ureeffatu.....	55
4.3.1.5	Maqaa Guddina fi Sochi Qaamaan Walqabsiisuun Moggaafaman.....	56
4.3.1.6	Maqaa Du'a Ijoollee Booda Dhalataniin Walqabsiisuun Moggaafaman.....	57
4.3.1.7	Maqaa Fedhii Maatii Malee Dhalachuu Daa'immanii bu'ura Godhachuun Moggaafaman.....	58
4.3.1.8	Maqaa Saalli Walfakkaatu Walitti Aanee Dhalachuu ibsuuf Moggaafaman.....	58
4.3.1.9	Maqaalee Abdiifi Hawwii Fuula Duraa Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	60
4.3.1.10	Moggaasa Maqaa Lakkuu Dhalchuu Sababeeffachuun Moggaafaman.....	60
4.3.1.11	Moggaasa Maqaa Miidhagina yookaan Fokkisumaa Bifaa Bu'ura Godhachuun Moggaafaman.....	61
4.3.1.12	Moggaasa Maqaa Amala Daa'ima Sanaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	62
4.3.1.13	Maqaa Amantii Bu'ura Godhatanii Moggaafaman.....	62
4.3.1.14	Moggaasa Maqaa Yeroo Ammaa Bara 1991 Kaasee Ammayyummaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	63
4.3.2	Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakkeewwanii.....	64
4.3.2.1	Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa/ Sanyii Namaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	64
4.3.2.2	Maqaalee Bakkeewwanii Haala Qilleensaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	65
4.3.2.3	Maqaalee Bakkeewwanii Wantoota Naannoo Sanatti Baay'inaan Argaman Bu'ureeffachuun Moggaafaman.....	66
4.3.2.4	Maqaalee Bakkeewwanii Taatee Bakka Sanaan Walqabatanii Moggaafaman.....	68

4.3.2.5 Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa Namaafi Haala Bakka Sanaa Walqasiisun Moggaafaman	69
4.4 Dhiibbaa Sirnoota Darbaniin Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwan iirratti Dhufan.....	72
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, GOOLABAAFI YABOO	74
5.1 Cuunfaa	74
5.2 Goolaba	77
5.3 Yaboo	79
Wabiilee	81
Dabalee A: Gaaffilee Afgaaffi Manguddoolli/ Jaarsolii Aanaa Walisootii Dhihaatu	
Dabalee B: Gaaffilee Afgaaffi Maree Garee Xiyyeeffannoo Manguddootaaf Dhihaatu	
Dabalee C: Gaaffile Daawwannaa	
Dabalee D: Manguddootafi Qorattoota Aadaa Aanaa Walisoo Afgaffii irratti hirmaatan	
Dabalee E: Manguddoota Aanaa Walisoo Marii Garee Xiyyeeffannoo irratti hirmaatan	
Dabalee F: Gabatee Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'iimmanii	
Dabalee G: Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakkeewwanii	
Dabalee H: Ebbafi Uruursa yeroo Hammachiisaa	
Dabalee I: Gandoota Aanaa Walisoo	
Fakkii 1	44
Fakkii 2	45
Fakkii 3	47
Fakkii 4	51
Fakkii 5	59
Fakkii 6	71
Fakkii 7	73

Ibsa Gabaajee

ALI	Akka Lakkoofsa Itoophiyaa
BATO	Biirroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa
BPED	Bureau of Planning and Economic Development
WADO	Waldaa Aadaafi Duudhaa Oromoo
WMQI	Waldaa Macaafa Qulqulluu Itoophiyaa

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Ilmi namaa jireenya hawaasummaa isaa keessatti namoota, bakkeewwaniifi wantoota biroo naannoosaa jiraniif maqaa moggaasuun nama yookaan wanta sana ittiin waama. Kunis nama tokko yookaan wanta tokko isa biroorraa adda baasuun beekuuf tajaajila. Haaluma kanaan daa'ima dhalate/tte, bakkee irra jiraate, waan haaraa kalaqe yookaan fooyyesee baase sanaaf maqaa moggaasee ittiin waama. Maqaan sunis kan daa'imni sun yookaan wanti sun hawaasa keessatti ittiin waamamuuf beekamu ta'a.

Maqaan jecha yookaan jechoota namoonni, bakkiifi wantoonni ittiin waamamanifi ittiin beekaman akka ta'e yaanni hayyoota tokko tokkoo ni'ibsa. Yaada kana laalchisee galmeen jechoota 'oxford' (1995:771) yoo ibsu *"Name is a word or words by which a person, an animal, a place or a thing is known by and spoken to or about,"* jechuun kaa'ee jira. Yaada kanarraa kan hubachuun danda'amu, maqaan kan namni, bakkiifi wantoonni ittiin beekaman ta'a jechuudha.

Moggaasa maqaa ilaalchisee yeroo waa'ee achii dhufteefi jalqabbiisaa haasofnu waa'ee jalqabbii afaanii haasa'uu keenya ta'a. Kunis moggaasa maqaafi afaan gargarbaasanii ilaaluun waan hindanda'amneefidha. Yaada kan ilaalchisee Smith (1969:168) yoo ibsu *"Names undoubtedly originated during the very earliest beginning of the birth of language,"* jechuun kaa'a. Haaluma kanaan afaan akkamitti jalaqabame yaada jedhuuf addunyaarra falaasama gurguddo lamatu jiru isaanins: kan gama amantiifi gama saayinsiin jiraniidha. Kana kan ibsu,

Concerning the origin of the first language there are two main hypotheses (or beliefs)... 1. Belief in divine creation. Many societies throughout history believed that language is the gift of the gods to humans, 2. Natural evolution hypothesis, at the some point in their evolutionary development humans acquired a more sophisticated brain which made language

invention and learning possible. In other words, at some point in time humans evolved a language acquisition device; jedha. (Vayda 2001)

Haaluma kanaan yaanni karaa amantiitin jiru maqaan jalqaba moggaafame maal akka jedhamu, eessattiifi eenyu akka moggaase adda baasee kaa'a. Kana laalchisee kitaabni qulqulluun akka armaan gadiitti kaa'a.

Waaqayyo jalqabatti bantiwwan waaqafi lafaa uume; lafti bifa hinqabu, onas ture; callabboo gadi fagoo irra dukkanatu ture, hafuurri Waaqayyos bishaanirra in socho'a ture. Waaqayyoo, "Ifni haata'u," jedhe; ifnis in ta'e. Waaqayyo ifichi gaarii akka ta'e in arge; Ifichas dukkanichattii gar gar in baase. Waaqayyo ificha "Guyyaa" dukkanichas "Halkan" jedhee in moggaase. (Seera Uumamaa 1:1-5)

Yaada armaan oliirraa hubachuun akka danda'amutti moggaasni maqaa yeroo jalqabaa kenname "Guyyaa" kan jedhu ta'uusaafi kan jalqaba moggaasees Waaqayyoo ta'uu agarsiisa. Dabalataanis kitaabni qulqulluun bakka biraatti yoo ibsu,

Waaqayyo gooftaan biyyoo lafaati nama tolchee, yemmus waaqayyoo gooftaan biyya gara ba'a biiftuu keessaa Eedanitti iddoo dhaabaa tokkoo in dhaabee; nama isa tolche sanas achi keessa in kaa'e. Namichis horii qe'ee hundaaf, warra qilleensa keessa balali'aniif, bineensa bakkee hundaafis maqaa in baase, (Seera Uumamaa 2:7-20) jedha.

Bakki yeroo jalqabaa moggaasni maqaa kennameef immoo "Eedan" iddoo jedhuudha. Kunis kan Waaqayyoon kenname yoota'u waantonni biroo kanneen uumamaniif namni waaqni tolche (Addaam) akka maqaa moggaase agarsiisa. Akka yaada barreefama kanaatti, yadni karaa amanti jiru, haala jalqabbi moggaasa maqaafi jalqabarratti eenyu akka moggaase ifatti kaa'ullee, yaadni karaa amanti ilaalchafi dhimma dhuunfaan waan walqabatuuf mirkaneessuf rakkisaa ta'a.

Malli inni lammaffaan immoo mala dhahii yookaan amantaa Tirannaati. Kunis guddina tirannaa keessa ilmi namaa dandeettii sammuu namaa walxaxaa afaan barachuu sammuu gaafatu akka gonfatu akka ta'e kaasa. Jecha biraan ilmi namaa adeemsa keessa dandeetti afaan barachuu sammuu keessaa akka qabu eera. (Vayda 2001)

Moggaasni maqaa yoomiifi haala kamiin akka jalqabame adda baasuun rakkisa akka ta'e kaa'a. Kana ilaalchisee Crystal (1989:290) akkas jechuun kaa'a. *"We have no direct knowledge of the origin and early development of language and name as well or it is easy to imagine how such knowledge is obtained."* Yaada barreefama kanaarraa akkuma hubachuun danda'amu, haala jalqabbii afaaniifi moggaasa maqaa ilaalchisee yoom akka eegalame adda baasuun rakkisaa ta'uu agarsiisa. Kun immoo, jalqabbiin afaan dhala namaafi moggaasni maqaa yeroo dheeraa kantureefi walitti dhuffeenya qabaachuu isaanii hubachuun nidandama. Dabalataanis, namoonni beekumsa moggaasa maqaa akkamiin akka horachuu danda'aniifi haalli guddina deemsaa moggaasa maqaa maal akka fakkaatu ifaan kaa'uun rakkisaa ta'uu hubanna. Yaada karaa saayinsii jiru kana ilaalchisee Stewart (1967:5) akka armaan gadiitti ibsa, *"No one knows when men came or who gave the first name. There is no sure beginning place and time for naming,"* jechuun kaa'ee jira. Yaada barreessaa kanaarraa akkuma hubatamu maqaa moggaasuun yoomifi eenyuun akka jalqabame beekuun nama dhiba. Kunis, jalqabbiin moggaasa maqaa umurii afaan dhala namaa wajjiin kan wal qabatuufi dheeriina umuriisaarraa kan ka'e haalli jalqabbii moggaasa maqaa maal akka fakkaatu adda baasnii kaa'uun rakkisaa akka ta'e nimul'isaa.

Kana ilaalchisee Smith (1969:168) yoo ibsu, *"Names undoubtedly originated during the very earliest beginning of the birth of language,"* jedha. Yaada barreessaa kanaarraa akkuma hubachuun danda'amutti, haalli moggaasa maqaa haala jalqabbii afaanii wajjiin hidhata kan qabu ta'uusaa nimuldhisa. Kanarraa ka'uun umurii moggaasa maqaa kan afaan dhala namaarraa adda hinbaanefi dheeraa ta'uusaa hubanna.

Maalummaa hiika maqaarratti beektonni adda addaa yaada garaa garaa yeroo yerootti kennaniiru. Haaluma kanaan Addunyaan (2010:117) akka itti aanutti ibsa, *"Maqaan moggaasa namootafi wantootaati jechuun gahadha,"* jechuun ibseera. Yaada kanarraa akkuma hubatamutti maqaan moggaasa namootafi wantootaf kennamu ta'uu agarsiisa. Haaluma kanaan maqaan moggaafame sun namaafi bakka yookaan wantoota biroo hawaasicha biratti adda bahee ittiin waamamuuf tajaajila.

Akka armaan olitti ibsametti yoo ilaalu, maqaan kan namoonni, bakkifi wantoonni akka ittiin waamamaniif kennamu ta'ee namni, bakki yookaan waanti tokko isa biraarraa adda baafamee qofatti ittiin beekamu ta'a. Maqaan yeroo kennamu dhuunfaan yookaan gareedhaan ta'uu mala. Maalummaa maqaarratti, yaada armaan olitti Addunyaan ibse kana deeggaruun, Eddy (2005:599) yoo ibsu, "*Name is a word to pick out and refers to a fellow human being, animal and an object or class of such beings and objects,*" jechuun kaa'a. Yaada insaaykiloopidiyaarrati 'Eddy' ibse kanarraa akkuma ilaaluun danda'amu maqaan namoota, bineeldotaafi wantootaaf dhuunfatti yookaan gareedhaan kan kennamu ta'ee isa tokko kan biraarraa adda baasuuf akka gargaaru hubanna.

Addunyaa kanarraa hawaasni jiraatu afaan adda addaa kan dubbatuufi aadaa, duudhaafi haala jireenyaa garaa garaa kan qabu yoo ta'u, akka aadaafi duudhaa isaatti, namootaaf, bakkeewwaniifi wantoota biroof maqaa moggaasee ittiin waama. Yaada kana ilaalchisee Stewart (1967:4) yoo ibsu "*...tribe speaking different languages and thinking different thought. According to their way of speech and thought they gave name.*" Yaada barreessaa kanaarraa akka hubatamutti, qomoon afaan adda addaa dubbattu karaa adda addaa yaada. Innis akkaataa dubbiifi yaada isaatti maqaa baasee akka itti fayyadamu agarsiisa.

Moggaasni maqaa aadaafi duudhaa hawaasa tokkoo waliin walqabataa akka ta'e barressitoonni tokko tokko niibsu. Yaada kana ilaalchisee Marsanii (2008:15) yoo ibsu, "*moggaasni maqaa aadaa sabaa keessaa isa tokko. Hiikni maqaa moggaafamee kunis hiika sirrii kan argatu aadaa hawaasa maqaa sana moggaase keessatti qofa,*" jedha. Haala kanarraa hubachuun akkuma danda'amu aadaa hawaasni qabu keessaa tokko moggaasa maqaati. Kanarraa ka'uun akkuma afaan mallatto eenyummaa saba tokkoo ta'e maqaanis mallattoo hawaasa tokkoo ta'uu isaarraayyuu maqaan moggaafamu tokko hiika kan argatu aadaa hawaasa moggaasni itti kenname keessatti qofa akka ta'e hubanna.

Haalli moggaasa maqaa aadaafi duudhaa yookaan amantii hawaasaa waliin hidhata niqabaata. Hawaasni tokko namaaf, bakkaafi wanta biroo tokkoof yoo maqaa baasu,

aadaa isaa bifa ibsuufi dabarsuu danda'uun moggaasa. Kana ilaalchisuun, Hanks & Huges (1995: vii) yoo ibsan “*A person’s name is a badge of cultural identity. The name that people bear are determined in large part by the culture of that they belongs to,*” jedhu. Yaada armaan oliirraa akkuma hubachuun danda’amu, maqaan mallattoo eenyummaa akka ta’e hubanna. Gama biraan yoo ilaallu, aadaan immoo mul’istuu eenyummaa saba tokkoo waan ta’eef maqaan mallattoo eenyummaa hawaasaa ta’uuun isa hubatamuu nidanda’a. Maqaan moggaafamus aadaa saba sanaan akka murtaa’u kan namatti mul’isu ta’a.

Akka waliigalaatti yoo ilaallu, moggaasni maqaafi aadaafi duudhaan hawaasaa hidhamiinsaafi walqabatiinsa qabu. Kunis, moggaasni maqaa daa’immaniif bakkeewwanii aadaa hawaasaa keessaa tokko ta’uunsaa yaada armaan oliirraa hubachuun nidanda’ama.

Akkuma armaan olitti ibsame Oromoon akkuma hawaasa addunyaa irraa jiraatu biroo namootaaf, bakkeewwanifi wantoota kaanif maqaa moggaasee ittiin waama. Akkaataa kanaan Oromoon aadaasaa keessatti daa’imman dhalataniif, bakkeewwan irra jiraatuf, wantoota uumamaan jiraniifi haaraa kalaqeeff maqaa kenneefi ittiin waama. Daa’immaniifi bakkeewwanif yeroo maqaa moggaasu waan adda addaarratti xiyyeeffata. Kanneen yeroo moggaasa maqaa daa’immanii aadaa Oromoo keessatti xiyyeeffataman: waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da’uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolani araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa’ima, du’a ijoollee dura dhalatani booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa’immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa’immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa’immanii, amala daa’ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuummaan fi kanaaf kan kana fakkaatan bu’ureeffachuuniidha. Gama bakkeewwan ilaallatuunis moggaasni maqaa kan irratti xiyyeeffatan: maqaa namaa, mudannoo bakka sanatti ta’e, haala teessumaafi

qilleensaa, wantoota naannoo sanatti argaman yookaan biqilaniifi waan kana fakkaatanirratti hundaa’ un ta’a.

Qorannoo kanaa keessatti haala moggaasa maqaa ilaalchisee, aadaa Oromoo keessatti akkaataa moggaasa maqaa daa’imanifi bakkeewwanii, haala qabatamaa godina Shawaa Kibba Lixaa, Aanaa Walisoo maqaan maal akka ta’ee qaacessee dhiyeessera. Kunis haalli moggaasa maqaa dhuunfaa, daa’immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo akkamiin akka raawwatu, gosa meeqa akka qabu, eenyufaa moggaasa maqaa keessatti qooda fudhachuu akka danda’aniifi bu’urri moggaasa maqaa maal akka ta’e, dhiibbaa siyaasni yookan sirnii moggaasa maqaarratti qabu qorataan qorannoo kana keessatti qaacessee dhiyeessera.

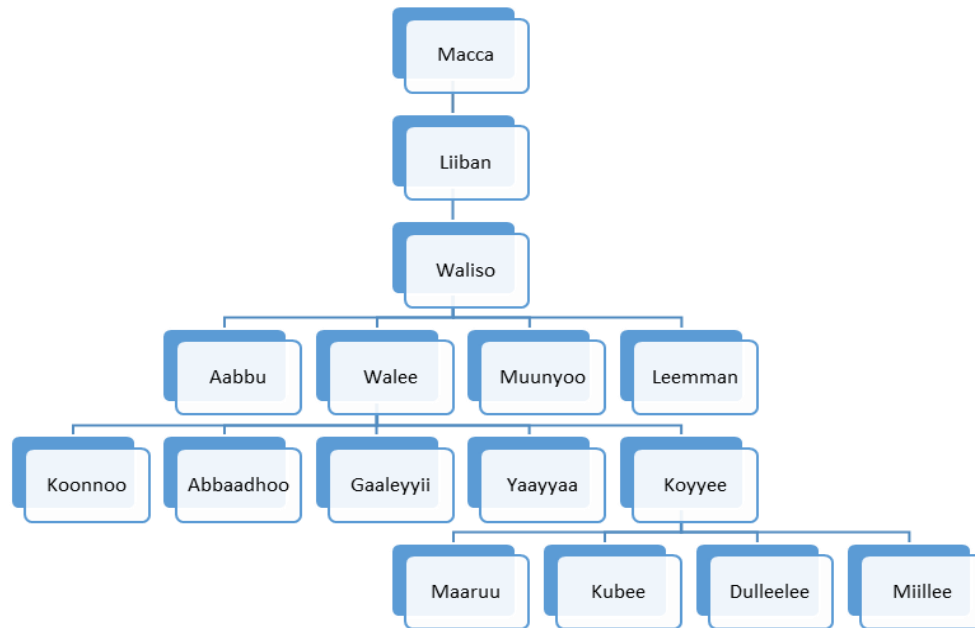
1.1.1 Seenduubee Aanaa Walisoo

- **Argamaafi Moggaasa Maqaa Aanichaa**

Aanaan Walisoo aanoota kudha sadan godina Shawaa Kibba Lixaa, Naannoo Oromiyaatti argaman keessa isa tokkoodha. Magaalli guddoo aanichaafi godinaallee maqaadhuma aanichaa Walisoon kan moggaafameedha. Aanaan kun kan argamu kallatti Kibba Lixa Finfinneerratti kilomeetira 114 daandii Finfinneedha Jimma deemu marseeti. Aanaan kun karaa Kaabaa Aanaa Dawoofi Dandiitin, karaa Bahaa Aana Bachootiin, kara Lixaa Aanaa Wanciitiin, karaa Kibbaa Bulchinsa Nannoo Uummatoota Kibbaa, karaa Kibba Dhihaa Aanaa Goorootiinifi karaa Kibba Bahaa Aana Sadan Soddootiin daangeeffama.

Moggaasni maqaa aanichaa kan argames ilmaan Liiban Maccaa sadan: Ammayya, Walisoofi Kuttaayee keessaa tokko kan ta’e Walisoo irraayu. Sanyiin Oromoo baay’inaan aanaa kana keessa qubatanis sanyii ilmaan Walisoo kana.

Latiinsa Walisoo Liban(BATO 2006 :148)

- **Haala Qilleensaafi Biyyee Aanichaa**

Haalli qilleensa aanichaa 10 % Baddaa, 60% Badda daree, 30 % Gammoojjii yoo ta’u, haalli biyyee 25% gurraacha, 70% diimaa, 5% makaan kan keessatti argamuudha. Lafti aanichaa qonnaaf oole 38,524 heektaara, dheedichaaf 3,565heektaara, 5513heektaara biqilootan kan uwwifameefi lafa gogaa 1466 heektaara ta’uudha.(BPED 2000:336)

- **Biqilootaafi Beyladoo Bay’inaan Argaman**

Midhaanifi biqiltoonni nyaata baay’inaan biqilan: Warqee (insat), qamadii, garbuu, xaafii, boqqoolloo, atara, baaqelaa, gaayyoo, nuugii, talbaa, timaatima, moosee fi kan kana fakkaatan yoo ta’an beyladoodni baay’inaan argaman: horii gaafaa, hoolotaafi ro’oota, fardeen fa’a.

- **Baay’ina Uummata Aanichaa**

Baay’ina uummataa gama ilaallatuun aanicha keessa dhiira 72,086 (49.92%), dhalaa 72,330 (50.08%) walumaa galatti 144,416tu jiraata. (Getachew 2015)

- **Uummanni Aanichaa Addatti Kan Ittiin Beekamu**

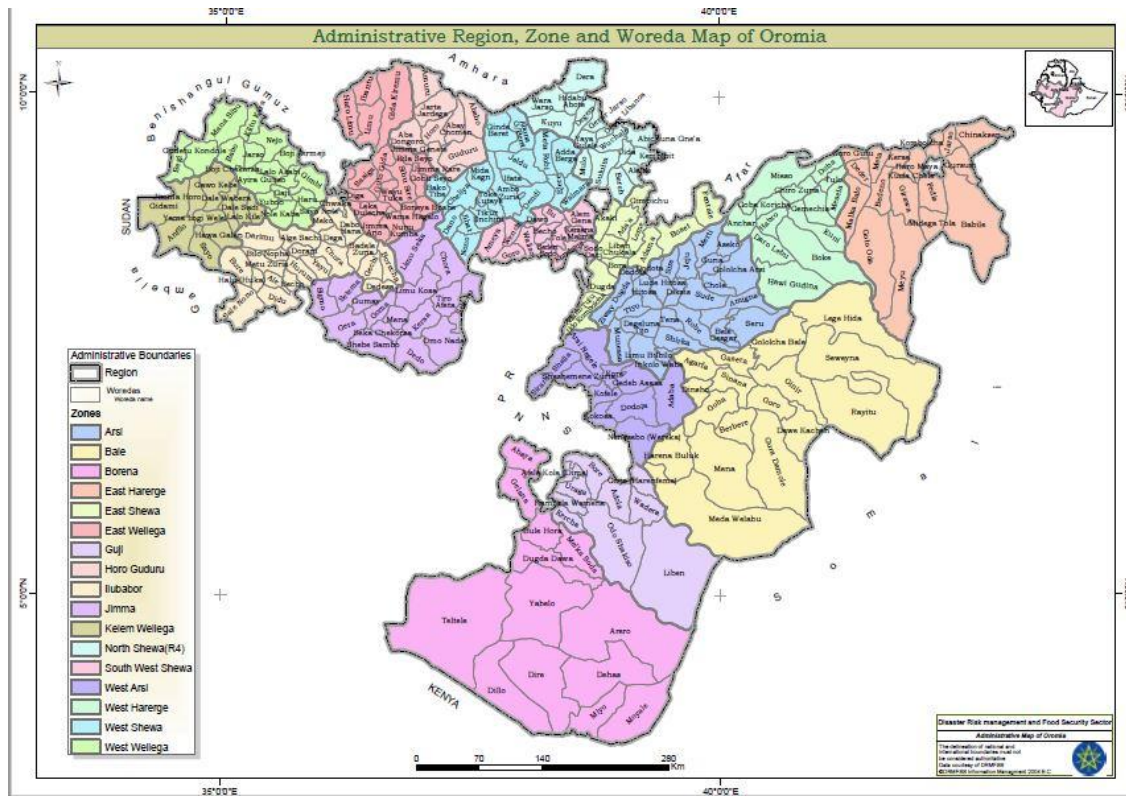
Uummani aanichaa kunis qonnaafi horii horsiisuu, daldalaafi hojiiwwan biroon jiraata. Uummatichi addatti kan ittiin beekamu guluffii fardaa, fokkora yeroo boyichaa, nyaata warqee, marqaa, caccabsaafi cuukkoo, akkasumas kabajaaa nama guddaaf qabaniirraa kan ka'e yoo beekanis ta'ee yoo beekuu baatan ijoolleen "Nooruu" yoo jedhan namni guddan sun immoo "Nibaruu guddadhu" jechuun deebisuun kan addatti ittiin beekamuudha. (Waajjira Aadaafi Turiizimii aanichaa) ni ibsa.

- **Bakkeewwan Aanichaa Daawwata Turiziimiif Oolan**

Bakkeewwan aanichaa keessati beekamoo ta'uun daawwannaa Turiziimiif oolan keessa tokko bishaan hoo'aa Magaala Walisootti argamuudha. Bakkii kunis namoota biyya keessafi alan bishaan hoo'aa kanaan dhiqachuufi daakuuf keessumattu guyyoota sanbataa hanga dabareen hanqachuu gawuutti kan namootaan dhiphatuudha.

Dabalataanis, Qe'ee Dajjazzmach Garasuu Dhukii yookaan Abbaa Boorafi bakka bashannanaa yaadannoo isaanif hojjatamee Daandii Finfinnee Jimma deemurra gidduu Magaala Diilallaafi Walisootti argamuudha.

Maappii Oromiyaa

Maappii Aanaa Walisoofi Aanalee Daangessan

Madda: (Disaster Risk Management and Food Security Sector: 2004E.C)

1.2 Ka'uumsa Qorannichaa

Oromoon adeemsaafi akkaata maqaa dhuunfaa daa'immaniifi bakkeewwaniif itti kennu aadaa mataasaa qaba. Maqaa kanas calluma jedhee afaanitti dhufteedhaaf kan moggaasu odoo hintaane, sababa yookaan ka'uumsa mataa isaati qaba. Kunis aadaafi duudhaa hawaasichaa keessatti hojiirra oolaa tureera. Oromoon daa'ima isaaf maqaa yoo moggaasu, waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuumsaanfi kan kana fakkaatan bu'ureeffachuun yoo ta'u kan bakkeewwaniis, maqaa namaa, mudannoo bakka sanaa, haala teessumaafi qilleensa, wantoota naannoo sanatti argaman yookaan biqilaniifi waan kana fakkaatan irratti hundaa'un maqaa moggaasa. Haalli moggaasa maqaa aadaafi duudhaa Oromoo kun akkaataa akkamiin raawwachaa akka tureefi yeroo ammaa haala itti hoojirra oolaa jiru adda baasuun lafa kaa'un, aadaafi duudhaa boonsaa hawaasni kun kara moggaasa maqaa qabu dhaloota itti aanutti akka darbu taasisuufi.

Haala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii goodina Shawaa Kibba Lixaa, Aanaa Walisoo sirna Minilikii kaasee yoo ilaallu, aadaa, duudhaafi safuu Oromoon dur itti maqaa moggaasu guutummaan kan hordofe miti. Xiinxala moggaasa maqaa ilaalchisees, akka aanichaatti waanti qaaccefamee taa'ee hinjiru. Kanas qorataan dhiyeenyatti hanga tokko nibeeka. Kanaafuu, ka'uumsi qorannoo kanaa inni bu'uraa:

- Haalli moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo, akkamiin akka raawwachaa tureefi maal akka fakkaatu adda bahanii qaccefamuu dhabuu,

- Dhibbaa sirnoonni darbaniin yookaan sirna Minilikii as moggaasa maqaa hawaasa aanichaarratti geessisan ifatti bahuu dhabuufi
- Jarsooliin raagaa ta'an waa'ee aadaafi duudhaa durii beekanifi dhiibbaan moggaasa maqaarratti ture yaadatan yeroo jiran kanatti utuu qoratamee ifatti bahee yaada jedhuudha.

Gaaffilee Bu'ura Qorannichaa

- Aadaa Oromoo Aanaa Walisootti moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii gosa meeqatu jira?
- Moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo Aanaa Walisoo keessatti akkamitti gaggeefama?
- Akka aanichaatti maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii moggaasuu keessatti eenyutu hirmaachuu danda'a?
- Aanaa Walisoo keessatti moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo maal maal bu'ureeffata?
- Dhiibbaan siyaasaa sirna Minilikii kaasee moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aanichaarratti fidan maal fa'a?

1.1 Kaayyoo Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo gooroofi kaayyoowwan gooree armaan gadii niqabaata.

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

- Moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii haala qabatamaa aadaa Oromoo Aanaa Walisoo qaaccessuudhaan qorannoo itti aanuuf gumaacha ragaa gochuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

- Akaakuu moggaasa maqaa daa'immanifi bakkeewwan aanichaa maal maal akka ta'an addeessuu

- Haala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo Aanaa Walisoo keessa tureefi amma jiru sakatta'uun ifa gochuu
- Moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo keessatti maal bu'ureeffachuun akka kennamu adda baasuu
- Moggaasa maqaa kana keessatti eenyu akka qooda fudhatu ibsuu
- Dhiibbaan siyaasaa mootii Minilikii kaasee moggaasa maqaa aanichaarratti fidan sakkatta'uun ifatti baasuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Uummata Oromoo biratti moggaasni maqaa sirnaafi adeemsa mataasaa qaba. Maqaan bahuu kunis aadaa, duudhaafi safuu hawaasichaa bifa calaqqisiisuu danda'uun raawwaata. Kanaafuu haalli itti maqaan aadaa hawaasichaa keessatti kennamaa ture maal akka fakkaatu adda baasuun beekuun barbaachisaadha. Maqaan kennamus waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuumsaan bu'ureeffachuun kan daa'immanii kan moggaafamu yoo ta'u kan bakkeewwaniis, maqaa namaa, mudannoo bakka sanaa, haala teessumaafi qilleensaa, waan naannoo sanatti argaman yookaan biqilan bu'ura godhachuun akka ta'e yaadni hayyootaa ni'ibsa. Kanaafuu, aadaa Oromoo keessatti haalli moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii akkamitti raawwachaa akka tureefi yeroo ammaas maal akka fakkaatu adda baasuun murteessaadha. Akkaataa kanaan haalli moggaasa maqaa Oromoo kun Aanaa Walisootti maal akka fakkatu xiinxaluu gaafata. Kunis gara fuulduraatti haalli moggaasni maqaa itti raawwatu aaddaa hawaasa kanaa utuu hindagatin akka raawwatuufi kanas dhaloota dhufuuf dabarsuuf akka

danda'amuuf qaaccessa moggaasa maqaa aadaa Oromoo haala qabatamaa Godina Shawaa Kibba Lixaa, Aanaa Walisoo kana gaggeessun barbaachisaa ta'eera.

Akkaataan moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii yeroo ammaa Aanaa Walisoo keessa jiru yoo ilaalu aadaafi dhuudhaa hawaasni Oromoo qabu akka gadhisaa jiru agarsiisa. Keessumaa naannoo magaalotaatti haalli moggaasni maqaa itti raawachaa jiru aadaa moggaasa maqaa hawaasichaa kan bu'ureeffate ta'e hinargamu. Kanaafuu, aadaa boonsaafi kabajamaa hawaasichi uummatee kaa'ee ture kana kunuunsuun tursiisuufi lubbuu horatee akka labata itti aanu bira ga'uufi cimee akka hundee godhatu dhimma xiyyeeffannoo barbaadu ta'eera.

Aadaan moggaasa maqaa immoo guddina afaanii keessatti shoora guddaa akka qabu barreesitoonni tokko tokko niibsu. Kunis, afaan immoo ibsituu eenyummaa saba tokkoo akka ta'e mul'isa. Kana ilaalchisuun Brown, (2006:486) yoo ibsu, *"Name is obviously pieces of language. Name is deeper aspect of your identity, both for yourself and others,"* jechuun ibsa. Kunis, maqaan qaama xiqqaa afaanii ta'ee, eenyummaa gadi fagoo namaa kan mul'isuuf kan gargaaru ta'uu yaada kanarraa hubachuun nidanda'ama. Haala kanaanis namni maqaa moggaasu keessatti ergaa barbaadu yookaan waan yaadasaa keessa jiru moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii keessatti calaqqisiisuu akka danda'u nihubatama. Waliigalatti barbaachisummaan qorannoo kanaa inni bu'uraa:

- Namni waraqaa kana dubbisu haalli moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwani Aanaa Walisoo maal akka fakkaatu hubachuuf akka gargaaruuf
- Aadaa hawaasichi karaa moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwaniirratti qabu dhaloota haaraa hubachiisun aadaafi duudhaa itti fufsiisuufi tursiisuf akka gargaaru
- Waajjirri Aadaafi Turiizimii aanichaa, akkaataan moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo keessaa maal akka fakkachaa ture adda baasuun aadicha tursiisuufi dhalootatti dabarsuuf hubannoo dhaloonni ammaa qabu cimsuufi hojii raawwatanirratti akka ka'uumsaatti itti gargaaramuu danda'u.

- Gara fuula duraatti namoota mata-duree kanaan walitti dhufeenya qaban irratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif akka ka'uumsaafi madda odeeffannootti tajaajiluu danda'a.
- Dhiibbaa moggaasa maqaarratti sirnoota darbaniin raawwatame gabaabinaan mul'isa

1.5 Daangaa Qorannichaa

Oromoon daa'immaniifi bakkeewwaniif, akkasumas wantoota naannoo isaa jiraniif maqaa moggaasee ittiin waama. Maqaan namaaf yookaan bakkaaf kennamu kun, kan namni sun yookaan wanti sun kanneen biroo irraa adda bahee ittiin beekkamu ta'a. Oromoon yeroo maqaa daa'immaniifi bakkeewwaniif moggaasu akkasumaan jecha afaanitti itti dhufeen hinwaamu. Yeroo maqaa moggaasu waan ka'uumsa godhatu qaba. Keessumaa daa'immaniif maqaa yeroo baasu, waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolani araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuummaan bu'ureeffatee yoo ta'u bakkeewwaniifis maqaa namaa, mudannoo bakka sanaa, haala teessumaafi qilleensaa, wantoota achittii baay'inaan argamaniifi biqilan ka'uumsa godhachuun ta'a. Haala kanaanis, aadaa isaa keessatti jiruuf jireenya isaa, abdii isaafi hawwii isaa, mudannoo jireenya keessaa, haala naannoo isaas ittiin mul'isa.

Barreeffama kana keessatti akkaataa Oromoon daa'imaafi bakkeewwaniif maqaa itti moggaasu akka ilaalamu ta'eera. Akkasumas adeemsi kenna maqaa kunneen maal akka fakkaatufi maalirratti akka xiyyeefatamuun maqaan moggaafamu, qorannoo kanaan qaaccessee mul'isuun waan barbaadeef kan qabatee ka'e yoo ta'u, sababni isaas akkaataa moggaasa maqaa ilaalchisee Oromiyaa mara keessatti moggaasni maqaa maal

akka fakkaatu qorachuuf hanqinni yeroofi maallaqaa naaf hinheyyamu. Kanaafuu qorannoo kana daangessuun bakka murtaa'aa ta'e tokkorratti gaggeessuun dirqama ta'a. Waan kana ta'eef qorannoon kun haala lamaan daangeffamee akka gaggeeffamu ta'eera. Isaanis:

- Karaa mata duree “Haala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo keessatti” kan jedhuun daangeffamee kan gaggeeffamu yoo ta'u
- Bakkafi irraawwatama qorannichaa ilaalchisee, Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoorratti kan daangefameedha.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun akkaataa moggaasa maqaa dhuunfaa daa'immaniifi bakkeewwan aadaa OromooAanaa Walisoo keessa jiru xiinxaluurratti kan xiyyeefatuudha. Ka'uumsiiifi akkaataan moggaasa maqaa akkamitti akka raawwachaa tureefi maal akka fakkaatu ifatti baasuun amantaa qorataati. Kunis aadaa hawaasa Oromoo moggaasa maqaarratti qabu dhaloota haaraaf ceesisuuf faayidaa guddaa qaba.

Haata'u malee qorannoon kun kan gaggeeffamu hojii idilee hojjachaa waan ta'eefi akkasumas, qorataan baasii dhuunfaan waan qoratuuf rakkooleen tokko tokko qoraticha mudachuu danda'u. Isaan keessaa muraasni

- Qorannoon kun kan gaggeeffamu hojii idlee hojjachaa waan ta'eef haalli hanqina yeroo qorannoo kana bal'inaan hojjachuufi ragaalee barbaadamu hunda kallattii adda addaan socho'uun funaanurratti hanga tokko dhiibbaa geessisuu danda'eera. Kana furuuf hojii idilee faana qorannoo kana gaggeessuun rakkisaa yoo ta'ellee, yeroo boqonna isaa qoratichi duguugee itti fayyadamuun hojiin qorannoo kun akka gaggeeffamu taasifameera.
- Kitaabilee wabii dhimmoota moggaasa maqaafi mata-dureewwan walitti dhufeenya qabanirratti baay'inaan argamuu dhiisuu. Kanaafis akka furmaatatti rakkoolee karaa

kitaabilee jiruuf, irra caalaa manguddootatti fayyadamuun akkasumas namoota adda addaa kitaabilee akka wabiitti barbaadaman qabanirraa ergisaan fudhachuun, dabalataanis mana dubbisa yuunivarsitichaa seenuun yaadni hayyootaa mata duree kanaan walqabatan maal akka fakkaatu akka sakatta'amu ta'eera.

- Baadiyyaa keessa deemuun manguddootafi qaamota dhimmichi ilaalatu irraa odeeffanoo argachuuf rakkoon geejibaafi baasiin maallaqaa hanqinoota qorannoo kana mudataniidha. Kana furuufis hanqina karaa geejibaa jiru kan danda'amu miilaan deemun, bakka dadhabametti farada kireeffachuun baadiyyaa keessa deemun ragaan barbaachisu akka funaanamu ta'eera. Gama baasitiin qarshii dhuunfaa fayyadameera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Yaaxinaalee Fookloorii (Theories of Folklore)

Bu`aa kallattii beekumsa tokko argamsiisuuf qabuufi daandii inni beektota /hayyootatti agarsiisuuf qaburratti bu`uuruun hayyuun Dorson, R. jedhamu dayeessawwan fookloorii jiran haala yeroo ammaa keessa fudhatama qabaniin bakka garaa garaatti qooda: *ideology, contextual, historical-geographical, historical-reconstructional, hemispheric, mass-cultural, functional, psychoanalytical, folk-cultural, cross-cultural, structural fi oral-formulaic* kanneen jedhamanidha. Yaaxinaalee kanneen keessaa qorannoon kanaan kan walqabatan yaaxina irra deebi`anii ijaaruu (*historical-reconstructional theory*), *yaaxina xinsammuu (psychoanalytical theory)* fi *yaaxina aadaa hawaasaa(folk-cultural theory)* yoo ta'an kunneenis akka armaan gadiitti ibsamu.

Yaaxinna Irra Deebi`anii Ijaaruu (Historica- Reconstructiona)

Daayeessi kun duudhaan hawaasaafi fooklooriin durii irra deebi`amuun tajaajilaaf ooluu akka qaban kan kaa'udha. Akka yaada Yaaxinna kanaatti waantota ammaaf kan bu`uura ta'e waan durii sababii ta'eef, qorannoo fookloorii kan ammaas ta'e kan durii qorachuuf waantota durii duubatti deebi`uun ilaaluun barbaachisaa ta'uusaati. Egaa gabaabumatti yaada kanarraa waanti hubatamu fookloorii bade tokko irra deebi`anii lubbuu itti horuufis ta'e kan amma argamu cimsuuf waan durii duubatti deebinee ilaaluun akka gaarummaa qabudha. Kanaafuu, qorannoo fookloorii keessatti haala kana tajaajilamuun bu`aa qabeessa ta'uu isaa mul'isa.

Yaaxinna Xiinsammuu (Psychoanalytical Theory)

Daayeessi kun yaada hayyuu xiinsammuu kan ta'e Sigmund Freudnii kan nama yaadachiisu ta'uu Dorson ibseera. Akka yaada Yaaxinna kanaattis, qorannoon fookloorii xiinsammuu hawaasa itti fayyadamu bu`uura godhachuu akka qabudha. Kunis hawaasni

jiruufi jireenya isaa keessatti waan amaleeffate, waan irraa ka`ee jedhuufi sababii jedhuufis qaba. Akki itti fayyadama hawaasichaas haala garee hawaasa sanaa wal hubachiisuufi ergaa dabarsuu akka danda`uufi. Kanaafuu, akki itti fayyadam fookloorii hawaasa tokko keessatti argamuu xiinsamuu itti fayyadamaa sanaa bu`uura godhata. Kunis yaada sammuu isaarraa ka`ee haala qabatamaa argamu keessatti hawaasni akkaataa itti fayyadamuufi dhimma itti fayyadamuuf qaba. Kun immoo, hawwasa hunda biratti fooklooriin hundi tajaajila tokkoof yookiin hiika walfakkaatu kennuuf akka hin oolle agarsiisa. Waan kana ta`eefis, qorataan fookloorii tokko fookloorii jiru giddu galeessa godhachuun qu`annoo geggeessuu otoo hintaane xiinsamuu itti fayyadamtoota fookloorii sanaa giddu galeessa godhachuun maaliifi akkamitti itti fayyadamu, fookloorii isa kamtu ergaa akkamii qabaaf, bakki bu`insi yaadaa isaan fookloorii garaa garaaf itti gargaaraman maal fakkaata jechuun waan itti fayyadamaan sun bu`uura godhate xiinxaluun barbaachisaa ta`uusaati.

Yaaxinna Aaddaa Hawaasaa (Folk-Cultural Theory)

Yaaxinni kun kan madde qu`attoota duudhaa kan ta`an kanneen akka Iorwerth Peate, Don Yoder fa`iini. Kaayyoon fookloorii kanaas hubannoon duudhaafi aadaa hawaasaa akka cimufi bu`aan hawaasaa (waantota hawaasaan uumaman) xiyyeeffannoo akka argatu taasisuudha. Akka yaada yaaxina kanaatti qu`annoon hammayyaa ta`e yaaxina qofaa kan giddu galeessa godhate miti. Odeeffannoo dirree kanneen waan seenaa durii, waan durii irra deebi`anii fayyadauu, xiinsamuu hawaasaa akkasumas gama faayidaa isaatiin waa`ee fookloorii sanaa kan agarsiisudha. Kanaafuu, qu`annoon fookloorii waan aadaa, duudhaa, faaya aadaa, akkasumas, qabeenya uummataafi naannoo xiyyeeffannoo keessa galchuu qaba yaada jedhu agarsiisa.

Yaaxinaalee kanneen keessaa caalmaadhaan yaaxina irra deebi`anii ijaaruu (Historical reconstructional theory) gargaaramuun qorannoon kun gaggeeffameera.

2.2 Maalummaa Maqaa

Maalummaa maqaafi moggaasa maqaa ilaalchisee barreessitoonni garaa garaa yaada addaa addaa yeroo garaa garaatti yaadiddamoota tokko tokkoo kaa'anii jiru. Boqonnaa kana jalatti yaadni hayyootaa dhimma maqaafi moggasa maqaa waliin walqabatee barreessan maal akka fakkaatu sakatta'amanii ilaalaman ta'eera. Sakatta'insa barruu adda addaa kana keessaatti akkaataan hayyoonni afaani maqaafi moggaasa maqaa ibsan xiinxalamee dhiyaateera. Kunis maalummaa maqaafi moggaasa maqaa bu'ureeffachuun waan barreesitoonni jedhan maal akka fakkaatu hubachuuun odeeffannoo xinxalame wajjiin walbira qabuun yaanni hayyoonni lafa kaa'anii jiraniifi haala qabatamaa yeroo ammaa aanaa filatame keessatti argamu wal bira qabuun mirkaneessuf qorataa gargaareera.

Oromoon jiruufi jireenyasaa keessatti aadaa, duudhaafi safuu ittiin waa raawwatu qaba. Aadaansaa kunis akka mallattoo eenyummaa hawaasichaatti tajaajila. Aadaa Oromoon qabu keessaa tokko akkaataa moggaasa maqaati. Oromoon daa'immaniifi bakkeewwanii yeroo maqaa moggaasu jecha afaanitti dhufeen miti. Daa'immaniifi bakkeewwanii yeroo maqaa moggaasu waan bu'ura godhatee moggaasu qaba. Qorataanis barruu adda addaa moggaasa maqaafi moggaasa maqaa waliin waan wal qabatan, sakatta'uun yaada hayyoonni maqaafi moggaasa maqaa ilaalchisee ibsanii jiran keessaa hanga tokko maal akka fakkaatu akka armaan gadiitti dhiyeessera.

Maqaan moggaasa namaa, bakkaa yookaan waan tokkoo isa biroorraa addaan baasuun ittiin waamuuf kan kennamu ta'ee namni yookaan waan maqaan kennameef sun dhuunfaatti kan ittiin beekamu ta'a. Kanaanis namni tokko isa biraarraa, akkasumas waan tokko warra kaanirraa adda baasuun beekuun nidanda'ama. Kana ilaalchisee Abdulsamad (1994:51) yoo ibsu, "*Jechoonni namaaf, bakkaaf, meeshaaf, gochaaf yookaan yaadaf moggaafaman maqaa jedhamu,*" jechuun kaa'a. Yaada Abdulsamad kanarraa akkuma hubachuun danda'amutti, maqaan moggaasa namaa, bakkaafi wantoota biroo kan mul'ataniifi kan hinmuldhanneef kan kennamu akka ta'e yaadni barreessaa kanaa

ragaadha. Haala qabatamaa naannoo qorannoon kun itti raawwatameetiis, jireenya isaa keessaatti hawaasni wantoota kanaa oliif adda baasee ittiin waamuuf maqaa moggaasee yeroo tajaajilamu hubanna. Maalummaa maqaa gama ilaaluun yaada armaan olii kan deeggeru, Crystal 1989:12) yoo ibsu, “*A name is a word or a phrase that identifies specific person, place or things,*” jechuun kaa’a.

Maqaan bakka bu’aa wanta qabatamaan yookaan yaadan jiru tokkooti. Kana jechuun utuu “qeerransi” hinjirre maqaan bineensa san bakka bu’ee fakkii isaa sammutti nuufida jechuudha. Kana ilaalchisuun Geetaachoo (2009:97) yoo ibsu, “*Maqaan jecha nama, iddoo, meeshaa, yaadafi kan kana fakkaatan bakka bu’udha,*” jedha. Kanarraa ka’uun maqaan kan namni yookaan wanti tokkoo ittiin baekamuufi bakka bu’aa ta’uullee nu agarsiisa.

Yaada kana kan deeggeru, Tafarii (1988:98) yoo ibsu, “*Maqaaleen ittiin waamama namootaa, bakkafi wantootaaf kennamuudha,*” jechuun kaa’a. Akka yaada kanaatti namoonni bakkiiifi wantoonni kan ittiin waamaman ta’uu agarsiisa. Waluumaa galatti akka yaadoolii armaan olitti kennamanirraa kan hubatamu maqaan kan namoonni, bakkeewwaniifi wantoonni biroo adda basuun itti waamaman ta’uu agarsiisa.

2.3 Maalummaa Moggaasa Maqaa

Moggaasni maqaa jiruufi jireenya hawwasummaa keessatti kan dhalli nama, namootaaf bakkeewwaniifi wantoota biroo maqaa ittiin baasu dha. Maqaan yeroo moggaafamu caljedhee odoo hintaane wantoonni xiyyeeffannoo keessa galan hedduu jiru.

Yaada kana kan deeggaru Steward (1967:65) irratti yoo ibsu, “*Names are not consciously planned like the origin and characteristics of language. It depends on some conditions during or before it is given to a fellow or things,*” jedha. Yaada kanarraa akka hubatamutti moggaasni maqaa karoorfamee osoo hintaane haala yeroo moggaasni sun kennamu ture bu’ureeffachuun kan kennamu ta’a. Kana jechuun dursee yaadee itti qophaayee odoo hintaane haala yeroo sanaarratti kan hundaa’u ta’uu kan mul’isu ta’a.

Kunis moggaasni maqaa kan murtaa’u, haala yeroo guyyoota dhalootaa, fedhiifi muudannoo yookaan haala qabatamaa ta’uu danda’a jechuudha.

2.4 Moggaasa Maqaafi Aadaa

Moggaasni maqaa daa’immaniifi bakkeewwan yoo kennamu aadaa saba yookaan hawaasa moggaasa sana kennee keessattii hiika qabaachutu irra jira. Kana jechuun moggaasni maqaa uumama afaanii wajjin kan wal qabateefi afaan immoo ibsituu aadaa saba tokkooti. Haaluma kanaan, uummanni Oromoo aanichaa akkuma hawaasa biraa daa’immaniifi bakkeewwaniif yoo maqaa moggaasu akkataa kanaa olitti ibsameen ta’u. Kun akkuma jirutti ta’ee uummanni Oromoo garuu aadaa, safuufi duudhaa mataasaa qaba. Yeroo daa’imman isaaf maqaa baasu, fedhii, hawwii, gadda, gammachuu qabu, akkasumas bakkeewwaniif taateewwan, maqaa namaa, haala teessuma lafaafi qilleensaa bu’uura godhachuun maqaa moggaasa. Haaluma kanaan Oromoon yeroo daa’immaniif maqaa moggaasu keessuma deensa mataa isa qaba.

Yaada armaan oliirraa akkama hubachuun danda’amutti, moggaasa maqaa aadaa hawaasichaan kan murtaa’u ta’a. Kunis hiikni maqaa mogga’u sanaa ta’u ifa kan ta’u irra caala aadaa hawaasa maqaa moggaase Sanaa keessatti ta’a, jechuudha. Kana ilalchisee Smith (1969:268) yoo ibsu, *“The exact connotation of each name is that in the mind of the giver,”* jedha. Yaada kanarraa kan hubanu, hiikni moggaasa maqaa sammuu nama maqicha moggaasuu kessaa akka maddu agarsiisa.

Haaluma kanaan moggaasni maqaa daa’immaniifi bakkeewwanii hiika guutuu argachuu kan danda’u aadaa hawaasa maqaan sun keessatti kenname biratti qofa ta’a. Akka fakkeenyaatti maqaan “Tolaa, Badhaasa” jedhu Oromoo biratti malee hiiika qabaachuu kan hindandeenye yoo ta’u, maqaan “Balaxa, Yigazu” juedhu immoo hawaasa Afaan Amaaraa beeku biratti qofa hiika qabaata. Haaluma kanaan walitti dhuffenya aadaafi moggaasa maqaa ilaalchisee “Smith” kan kaa’e kan deeggaruun Dunkling (1977:47) yoo ibsu, *“Men give names depending on culture of the society. Name have been given in*

mystical relationship between the name and the person who heard,” jedha. Yaada kanarraa akkuma hubatamu maqaan daa'immaniif bakkeewwaniif yeroo moggaafamu aadaa hawaasaa keessaa isa tokko ta'uu agarsiisa. Kanarraa ka'uun moggaasa maqaa akkuma aadaa hawaasa biraa yoomessa keessatti raawwatu niqaba. Hiiknifi iccitiin moggaasa maqaa keessa jiru sirriin kan beekamu aadaa hawaasa moggaasni kenname keessatti akka ta'e hubachiisa.

2.5 Faayidaa Moggaasa Maqaa

Maqaan moggaafamu tokko hawaasa maqaa sana moggaasu keessatti faayidaa mataasaa niqaba. Kunis maqaan sun hawaasa sana keessatti hiika mataa isaa qaba waan ta'eefi. Kunis namni sun saba kami irraa akka ta'eefi bu'urri moggaasa sanaa maal akka ta'ellessa tilmaamuu nama dandeessisa. Namoonni tokko tokko garuu maqaan isaanii ittiin waamamuu bira darbee hiikaafi maqaan sun maaliif akka isaani mogga'ee ibsuuf nirakkatu. Haata'u malee maqaan jecha yookaan gaalee afaan sanaa isa xiqqaa ta'ee hawwii, abdii, yaada, ilaalcha, seenaa, amantii yookaan aadaa isaani ittiin ibsachuu danda'an ta'a. Kana ilaalchisee Dunkling (1977:267) yoo ibsu, “... *a name has other association as well as verbal. It might suggest a particular racial group. It might suggest religions demonstration,*” jedha. Yaada kanarraa maqaan Gammadaa, Boontuu, Caalafi kanaf kan kana fakkaatan ta'e saba Oromoorra akka ta'an, kan maqaan Andaargaachaw, Gojjaamwarq kan fafakkaatan saba Amaaraa irraa akka ta'an hubachuun baay'ee nama hinrakisu. Kanaafuu maqaan ibsituu eenyummaa saba tokkooti jechuun nidanda'ama.

Kan biraa ammo maqaa tokko tokko amantaa maatii yeroo moggaasa sana kennuu haalli itti ibsullee nimul'ata. Akka fakkeenyaatti: Isaayaas, Ermiyaas, Musee kan fakkaatan amntii kiristaana Adam, Hawwaa, Ibraahim immoo amantii musliimaa akka hordofan caalmaan nimul'isa. Maqaan ibsituu aadaafi siyaasaa ta'uun tajaajiluu danda'u. Kana ilaalchisuuun, Hanks & Hodges (1995:VII) yoo ibsan “*A person's given name is a badge of cultural identity. It is difficult to imagine human culture without personal name. The*

name that people bear are determined in large part by the culture that they belongs to,” jedhu.

Yaada kanarraa akka hubannutti maqaan qama aadaa waan ta’eef, mallattoo eenyummaafi aadaa hawaasa keessaa tokko akka ta’e hubachuun nidanda’ama. Maqaan moggaafamu tokkoos aadaa hawaasa bal’aan akka murtaa’us yaadni armaan olii nihubachiisa. Kanaaf maqaan mul’istuu aadaafi eenyummaa nama tokkooti jechuun nidanda’ama. Akka waliii galaatti yoo ilaallu, maqaa isaatin caalmadhaan nama sana hubachuun akka danda’amu, yaada barresittota kanaarraa argachuun danda’ameera.

2.6 Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwanii Aadaa Oromoo Aanaa Walisoo Keessatti Qaama Moggaasa Gaggeessu

2.6.1 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Aadaa Oromo Aanaa Walisoo

Hawaasni tokko daa’imman dhalataniifis ta’ee bakkeewwan irra jiraatuuf, aadaa isaa keessatti maqaa nimoggaasa. Haaluma kanan qaama moggaasa kana raawwaturratti hundaa’ee moggaasni maqaa daa’immanii gosoota sadii qabu. Isaanis: moggaasa maqaa maatin gaggeeffamu, hammachiisaafi guddifachaan kan raawwatudha.

2.6.1.1 Moggaasa Maqaa Daa’immanii Maatiin Gaggeeffamu

Maqaan daa’immaniif yeroo moggaafamu qaama maati kan ta’an, abbaa, haadha, akaakayyuu, akkawoofi kanaaf kana kan fakkaataniin baasuun nidanda’a. Moggaasni kun yeroo raawwatus haala raawwii mataasaa ni qaba. Kunis gaafa dhaqna dhiqaa deessuu sirna raawwatuudha. Yaada kana ilaachisuun, Brown (2006:299) yoo ibsu, “*A given name is best owed on a child by the parents...*,” jedha. Yaada barreefama kanaarraa akkuma hubatamutti, gosa moggaasa maqaa keessaa kan maatii daa’immaatiin moggaafamu isa tokkoo dha. Kanaafuu, abbaan, haatii, akaakayyuu yookaan akkawoonifi kanaaf kana kan fakkaatan maqaa moggaasuu nidanda’u jechuudha.

2.6.1.2 Moggaasa Maqaa Daa'immanii Hammachiisadhaan Gaggeeffamu

Moggaasni maqaa Oromoon dur baay'inaan maqaa ittiin moggaasu hammachiisadha. Hammachiisan sirna yookaan duudhaa waaqeffannaa ta'ee adeemsa maqaan daa'immaniif itti moggaafamu keessaa tokkoodha. Kana ilaalchisee, W.A.D.O (2006:282) yoo ibsu, "*Hammachiisan sirna mucaa (daa'ima) dhalate sana ittiin eebbisan qofa miti. Mucaan dhalate sun maqaa ittiin waamamu sirna kanaan argata,*" jedha. Sirni hammachiisaa kun daa'iimni dhalate/tte ji'a ja'a booda kan maatiin isaa hammachiisaa ta'e daa'ima sana qabatee wantoota barbaachisan kan akka marga, sunqoo, wagiwoo, shilingii sadii, dammaafi kanaaf kan kana fakkaatan fuudhee akka warri ayyaantuu jedhanitti qulqulaa'anii dhaquun mucaa yookan mucayyoo isaa ebbisiisee maqaas ittiin moggaasisuudha. Dabalataanis, Peek (2004:171) "*...Ethiopians can all be identified by the way they choose to present themselves on special occasions, such as the birth of a baby, marked in some communities by a naming ceremony, and in others by a party,*" jechuun kaa'u. Yaada kanarraa akkuma hubatamutti sabni Itoophiyaa muraasni sirna moggaasa maqaa qaba. Kana keessa Oromoon isa tokko waan ta'eef sirna moggaasa maqaa qabu keessaa hammachiisan isa tokkoodha.

2.6.1.3 Moggaasa Maqaa Daa'immanii Guddifachaan Gaggeeffamu

Aadaa Oromoo keessatti guddifachaan beekamaa yoo ta'u, addeemsa yookaan sirna namni dhala hinqabne tokko nama ilmoo qaburraa akka dhala isaatti fudhatee ittiin guddifatuudha. Kana ilaalchisee Ayalew (2002:54) yoo ibsu, "*Child adoption is used as a traditional social mechanism to resolve such biological deficiency in reproduction. In some societies, families without a male child adopt a son from their kin or from different clans,*" jechuun kaa'a. Akka yaada barreessaa kanaatti, Guddifachaan rakkoo dhala dhabummaa karaa qaama walhormaataan dhufu haala ittiin hawaasni furmaata kennu hubanna. Haala kanaan namni dhala dhabe tokko gosa isaa keessaa yookaan kan gosa biroorraa ijoollee dhiiraa fudhachuun akka dhala isaatti guddifatee, dhala qabeenya isaafi wamsiisaa maqaa isaa gochuu danda'a.

Guddifachaan adeemsa namni dhala hinqabne mucaa nama biroo itti guddifatani mucaa isaanii godhatan akka ta'e barreessitoonni adda addaa niibsu. Haala kanaan toorri interneetii Wikipedia Pertman (2001) wabeeffachuun yoo ibsu haala armaan gadiitiin kaa'a.

Adoption is a process where by a person assumes the parenting for another and in so doing, permanently tranferes all rights name and responsibilities, from biological parent or parents. The systems designed for the care of the young, adoption is intended to affect a permanent change in status and name of child which has social recognition.

Yaada kanarraa akka hubatamutti, Guddifachaan adeemsa ijoolleen abbaafi haadha irraa dhalatan dhiisanii nama biroo itti kennaman ta'a. Deemsa kana keessatti mirgi, maqaafi itti gaafatamummaan mucaa guddifatamee kun guutummaan gara warra guddifataniitti jijjiirama. Maqaan daa'imni sun ittiin beekamullee maqaa abbaan guddifate baasuun akka ta'u argina.

2.5.2. Moggaasa Maqaa Bakkeewan Aadaa Oromo Aanaa Walisoo

Moggaasni maqaa bakkeewwanii hawaasa irra jiraatu keessaa kan ta'een akka moggaafame malee qaamni maqaa kana moggaasu addatti bahee waan hinbekamneef, gosa garaa garaatti addaan qoodanii kaa'udhaaf hindanda'amne.

2.7 Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa

Maqaan yeroo moggaafamu kan tasa moggaafamu odoo hintaane haalota adda addaa waliin walitti dhufeenya akka qabuufi dhimmoota garaa garaa akka bu'ureeffatu armaan olitti ibsameera.

Kanaafuu, moggaasa maqaa daa'immanii keessatti ga'ee guddaa kan qaban ayyaantuufi maatii yoo ta'an kan bakkeewwaniirratti garuu gahee murteessaan kan ebeluuti jechuun hindanda'amu. Akkaataa kanaan moggaasa maqaa daa'immanii keessatti ayyaantun (hammachiisarratti), haadhafi abbaa, akkawoo, akaakayyuufi firri dhiyoon qooda

fudhachuu yoo danda'an kan bakkeewwaniirratti jiraatota naannichaa yookaan hawaasa ta'a.

2.8 Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwanii

Hawaasni tokko daa'immaniifi bakkeewwaniif yeroo maqaa moggaasu haalota adda addaa bu'ureeffata. Haalota kanas akka armaan gadiitti ilaalla.

2.8.1 Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immanii

Hawaasni daa'immaniif yoo maqaa moggaasu haala adda addaa akka bu'ura godhatu hayyoonni tokko tokko niibsu. Kana ilaalchisee, Blum (1997:357) akkas jechuun ibsa. *"A child's parent select names in common sense explanation. Name that given based on some occasion, activities and date of birth."* Yaada barreessaa kanaarra akkuma hubachuun danda'amu maatin yeroo maqaa ijoollef filatu haala waliigalaan jiruufi jireenyaan wal qabsiisufi yaadafi ilaalchasaa bifa ibsuu danda'uun akka moggaasu ilaalla. Kunis, maqaa moggaasu keessatti waan bu'ureeffatamu jiraachuusaa mul'isa.

Maqaan dhuunfaa yeroo moggaafamu jiruufi jireenya maatii haala ibsuun ta'u danda'a. Kana ilaalchisee, Elias (2004:44) yoo ibsu, *"A name describes the import or the birth and the happiness, sadness or ambivalence of the parents upon occasion,"* jedha. Yaada barreessaa kanaarraa akkuma hubachuun danda'amu, maqaan dhuunfa daa'immaniif kennamu tokko haala jiruufi jireenya maatii mul'isuu akka danda'uu ibsa. Kanaafuu, maatiin yeroo daa'ima argate sana haala maalii keessa akka ture moggaasa maqaa keessatti akka calaqisiisuu danda'u hubanna. Kanarraa ka'uun maqaan daa'immanii moggaafamu wantoota bu'ureeffatu keessaa tokko haala maatiin daa'ima sanaa keessa jiru ta'a.

Moggaasni maqaa tokko tokko immoo taatee yeroo tokko keessa rawwate haala mul'isuu danda'aniin raawwatu. Kana ilaalchisee, Elias (2004:47) yoo ibsu, *"Some names celebrates or commemorates natural, political, social or cultural events at or around the*

time of the birth,” jedha. Yaada armaan olii kanarraa akka hubatamutti moggaasni maqaa taatee yookaan gochaalee yeroo tokko keessatti raawwataman ittiin yaadachuuf kan moggaafaman ta’uu agarsiisa.

2.8.1.1 Maqaalee Waqtiileefi Ayyaanan Walqabatanii Moggaafaman

Maqaalee tokko tokko waqtiileefi ayyaanota beekamoon walqabsiisun kennamuu danda’u. Kana ilaalchisee, Brown (2006:305) yoo ibsu, “*Sur name that refers season example winter and Christian festivals e.g Christmas,*” jedha. Aadaa Oromoo keessattis maqaaleen akka Birraa, Arfaasee, Roobaa fi kan kana fakkaatan waqtiileen wal qabatanii kan kennaman yoo ta’an, kanneen akka Masqalee, Ayyaantuu, Sanbatoo, kan fafakkaatan ayyaana waliin walqabatanii maqaa moggaafaman ta’uu danda’u.

2.8.1.2 Maqaalee Amantiin Walqabatan

Maqaaleen tokko tokko amantii waliin walqabsiifamanii kennamuu danda’u. Aadaa Oromoo keessatti maqaan akka: Waaqtolaa, Waaqgaarii, Waaqumaafi kan kana fakkaatan amantii bu’ureefachuun kan moggaafaman ta’u

2.8.1.3 Maqaalee Hawwiifi Abdii Bu’ureeffatan

Maqaa moggaasuu keessatti kan ilaalamu inni biraa hawwiifi abdii maatiin gara fuula duraatii mucaa isaaniif qaban ta’a. Kana ilaalchisee, Stewart (1967:10) yoo ibsu, “*Names represent ambition or hope for the child’s future. In all culture parent invenst their own good wish and hope when they choose the name for their child,*” jechuun kaa’a. Kunis maqaan fedhiifi hawwii maatin daa’ima sanaaf qabu kan ittiin mul’isu ta’uu akka danda’u yaanni barreessaa kanaa niagarsiisa. Fakkeenyaaf, dhiiraa: Mootii, Badhaadha akkasumas dubaraaf: Soorettii, Jiituu faa jechuun moggaasu.

2.8.1.4 **Maqaalee Yeroo Ulfaa, Ciniinsuufi da'uumsaan Walqabatan**

Maqaan tokko tokko kan moggaafamu yeroo daa'imman sun itti dhalate/tte, galgala, ganamaafi kan kana fakkaatan ka'uumsa godhachuun ta'a.

Haalla ciniinsuu haadhas tilmaama keessa galchuun maqaan moggaafamu jira. Yaada kana ilaalchisee, Elias (2004:45) yoo ibsu, *"Naming recalls the mother's experience during pregnancy, and labour. The name refers to the time of birth and often becomes reminders of the way in which they were carried to its final stage,"* jedha. Yaada kanarraa mooggasni maqaa daa'immanii haali yeroo haati garaatti baachaa turteefi ciniinsuu yeroo da'uumsa keessa turte bu'ura godhachuun ta'uu akka danda'u nu hubachiisa. Fakkeenyaaf, dhiiraa: Sardaa, Turaa akkasumas dubaraaf: Nagaasee, Galgalee faa jechuun moggaasu.

2.8.2 **Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakeewwanii**

Hawaasni tokko bakkeewwaniif yeroo maqaa moggaasu wantoota bu'ura godhatee moggaasu adda addaa qaba. Isaanis: maqaa (sanyii) namaa, wantoota naannoo sanatti baay'innan argaman, haala qilleensaafi teessuma lafaa, taatee yookaan qunnama adda addaa fa'a.

2.8.2.1 **Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa/ Sanyii Namaa Bu'ura Godhachuun Moggaafaman**

Maqaaleen bakkewwanii tokko tokko maqaa/ sanyii namaa bu'ura godhachuudhaan moggaafamu kan ilaalchisee, Powell (1990:24) yoo ibsu, *"Many place names are derived from personal names..."* jechuun kaa'a. Yaada kanarraa akka hubatamutti maqaan bakkeewwan baay'ee maqaa namaarraa akka moggaafame nu hubachisa. Fakkeenyaaf: Waliso, Kube, Maaruu ... haala kanaan moggaafaman.

2.8.2.2 Maqaalee Bakkeewanii Haala Qillensaa, Tessuma lafaafi Wantoota Naannoo Sanatti Baay'inaan Argamanii Bu'ura Godhachuun Moggaafaman

Moggaasni maqaa bakkeewwanii gama biraan wantoota naannoo sanatti baay'inaan argaman, haala qilleensafi teessuma lafaa irratti hundaa'un moggaafamu. Kana ilaalchisee Eugene (1997:2) yoo ibsu, *“Each place name has an image that portrays the physical and environmental characteristics of the place,”* jedha. Yaada kanarraa akkuma hubatamutti maqaan bakka tokkoo yeroo moggaafamu wanta bakka sana jiru nutti mul'isu akka qabu agarsiisa. Kanaafuu, moggasni kun bakka sanatti baay'inaan wanta argaman, haala teessuma lafaafi qilleensa agarsiisuu danda'a jechuu ta'a. Fakkenyaa: Diilallaa, Qooraa, Baddaa fi kan kana fakkaatan nicaqafamu.

2.8.2.3 Maqaalee Bakkeewanii Taatewwan Bu'ura Godhachuun Moggaafama

Bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii inni biroo immoo taatewwan yookaan mudannoo gara garaafi gochaalee adda addaa yeroo ta'e raawwate yaadachuuf ta'uu danda'a. Kana ilaalchisee, Elias(2004:47) yoo ibsu, *“Some names commemorate natural, political, social or cultural events...,”* jedha. Yaada kanaa olii kana kan deeggaru, Stewart (1967:65) yoo ibsu, *“Names are not consciously planned like the origin and characteristics of language. It depends on some conditions during or before it has given to a fellow or a thing,”* jedha. Yaadota armaan olii kunneen irraa akkuma hubatamutti moggaasni maqaa kun taatee yookaan gochaalee haala yeroo moggaasuu yookaan sana duraa bu'ureeffachuun akka kennamu nama agarsiisa. Fakkeenyaa: Sanqallee, Seetoon faa eerun nidanda'ama.

2.9 Dhiibbaa Sirnoonni Siyaasaa Darban Sirna Minilikii Kaasee Moggasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewaniirratti Geessisan

Siyaasni tokko afaan tokko guddisuu keessattis ta'ee ajjeessuu keessatti ga'ee guddaa taphachuu danda'a. Kana kan ibsu, Alamaayyoofi kaawwan (2004: XX) *"Uummanni Oromoos jiraata biyya kanaa osoo hintaane biyya kanaaf keessummaa akka ta'eefi akka lammii lammaffaatti akka ilaalamu taasifameera. Afaan Oromoos akka hinguddanneefi hindagaagne taasifamaa tureera. Kana malees, Oromoon Oromummaa saa akka jibbuufi tuffatamaa akka ta'e aadaa, seenaafi afaan saatti akka saalfatu godhameera,"* jedhu. Kanaaf moggaasni maqaa afaan waan ta'eef dhiibbaan kun isarrattilee gahee guddaa qaba. Haaluma kanaan mogaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii saba tokkoo yoo sabni sun gabroomfame midhaan irra gahuu danda'a. Kunis sabni sun aadaafi safuusaa akka jibbuufi kan warra isa gabroomsee akka dhaalu godha. Kana ilaalchisuun, Elias (2004:62) yoo ibsu, *"During the colonial era, African ... received western names along side their ethnic name,"* jedha. Akka yaada kanaatti moggasni maqaa yeroo Afriikaan koloneeffatamee ture hawaasni Afrikaa maqaa qomoosaanin cinaatti maqaa wara Awurooppaa (warra dhihaa) moggaafataa akka turan yaadni barressa armaan olii ni'ibsa. Kunis maqaan tokko haala siyaasan dhiibbaan akka irra gahu nuhubachiisa. Haaluma kanaan uummani Oromoos dhiibbaa sirna 'Nafxanyaa'fi kanneen darban biroon addaafi duudhaa moggaasa maqaarratti qaabu jijjiraafi dagachaa dhufeera.

2.10 Sakatta'a Barruu Walfakkii

Moggaasa maqaa ilaalchisee qorannoowwan muraasni gaggeefamaniiru. Kanneen gaggeefamanis kanneen armaan gadiiti. Isaanis:

1. Dastaa Amaaraa (2000) Yuunivarsiitii Addis Ababaatti, qorannoo digrii lammaffaa guuttachuuf mata dure 'በሪቲሽ የብሔር ልጅ ስም ስያሜ በዓል አካባቢ' jedhuufi

2. Dassaalagn Labataa (2006) Yunivarsiitii Wallaggaatti digrii lammaffaa guutachuuf mata duree ‘Xinxala moggaasa maqaa daa’imman Aanaa Waayyuu Tuqaa’ jedhuudha.

Cimina: aadaa boonsaa moggaasa maqaa Oromoon durqabu akka ifatti bahuuf yaalin godhame cimina gama lachuunu mul’ataniidha.

Hanqina: qorannoon in tokkoffaarratti dhiyaate, ayyaana mogaasa maqaa ilma angafaa Booranaa qofarratti xiyyeeffachuu yoo ta’u inni lammaffaan immoo xiinxala moggaasa maqaa daa’immanii qofarratti xiyyeeffachuusaati.

Walfakeenyaa Qorannoo Kana Faana Qaban: qorannoon lamaanuu mata duree moggaasa maqaa ilaalatan ta’uun qabiyyeen isaanii moggaasa maqaa kana ilaallatan waan ta’eef lachanuu wanta walfakkeessudha.

Garagarummaan: qorannoo tokkoffaan Ayyaana moggaasa maqaa ilma angafaa Booranaa qofa ta’uun daa’imman kaanifi moggaasa maqaa bakkeewwanii kan hinilaalannefi afaan biraan qophaawunsaa adda isa taasisa. Qorannoon inni lammafaanis xiinxala moggaasa maqaa daa’immanii qofa kan ilaalatu fi kan bakkeewwanii kan hinilaalanne ta’uudha. Dabalataanis bakki qorannoowwan kun irratti gaggeefaman Aana Walisootin ala ta’uu isaaniti.

Kanaafuu qorannoon hanqinaalee jiran kana guutun bakka tokkotti akkaataa moggaasa maqaa daa’immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo walitti dhiyeessera.

BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA

Qorannoo tokko gochuun dura, maalif akka gaggeeffamu, akkamitti akka gaggeeffamu, maalirraatii akka xiyyeefatuufi mala akkamiin yoo fayyaadame kaayyoo barbadame bira gahuu akka danda’u adda baasuu barbaachisa.

Haaluma kanaan qorannoo kana gaggeessuu keessatti malli qorannoo akkamtaa/qulqulleeffataa/ filatamee qorannichi akka gaggeeffamu ta’eera. Ragaaleen qorannichaaf barbaachisanis manguddoollii Oromoo, qorattoota aadaafi hojjattoota waajjira Aadaafi Turizimii waliin gaaffiilee afgaaffii, marii garee xiyyeeffannoofi daawwannaa taasisuun, kan funaaname yoo ta’u, ragaan odeeffannoo argame kunis jechaan ibsamee akka qaacceffamee hiikni itti kennamu waan barbaadameef malli kun filatamee akka qorannicha mala akkamtaan/qulqulleeffataan/ akka gaggeeffamu ta’eera.

Mala qoranno kana ilaalchisse Addunyaa (2011:10) yoo ibsu, “*Qorannoon Akkamtaa, gaaffii maaliif? Akkamitti? Jedhan ibsuuf carraaqa,*” jedha. Haaluma kanaan dhimmoota qorannichaa keessatti, maqaan akkamiifi eenyuun akka moggaafamu, moggaasni maqaa gosa meeqa akka qabuu gaaffiin ka’ee karaa manguddooliifi qorattoota aadaa ibsi akka irratti kennamuufi qacceeffamu ta’eera. Kanaafuu malli akkamtaa/qulqulleeffataa kun qorannoo kanaaf filatameera.

3.1 Saxaxa Qorannichaa

Qorannoo tokko gaggeessuu keessatti adeemsa raawwii qorannichaa, maal akka ta’uu qabu, dhimmoota qorannicha keessatti akka bu’uraatti ilaalamu maal akka ta’e hubachuu gaafata. Akkasumas qorannichi maal akka fakkaatuufi maalirratti akka xiyyeeffatamuu qabu adda baasuun beekuun qorannicha haala barbaadameen rawwachuuf gargaara. Waan kana ta’eef saxaxa qorannoo adda baasuun barbaachisaa ta’eera.

Saxaxa qorannoo ilaalchisee, Victor (2009:203) yoo ibsu, “*The research design is a plan of action that allows the researcher to know (to paraphrase) where they came from,*

where they are and where they are going,” jechuun kaa’a. Yaada kanarraa saxaxni qorannoo tokkoo, qorataan garamitti qorannicha geessaa akka jiru beekuuf isa gargaara. Yaaduma kana kan deggeru Addunyaa (2011:64) yoo ibsu, “*Saxaxa qoranichi deebisuuf deemu, kaayyoo isaa akaakuuwwan odeeffannoo argamutti,*” jechuun kaa’a. Yaada hayyoota kanaarraa akka hubatamutti saxaxni qorannoo, mala qorataan qorannicha ittiin gaggeesu. Akkaataa filannoo iddattotaa, meeshaan odeeffannoo ittiin guuramu maal maal akka ta’eefi qaaccessee kan ibsu ta’a.

Dabalataanis, Addunyaa (2011:63) irratti yoo ibsu, “*Qorannoon haala ibsuurratti yoo xiyyeffata ta’e, saxaxni isaa ibsaadha. Kan ibsamus odeeffannoo akkamtaarratti yoo hundaa’e saxaxni isaa ibsaa akkamtaa (qualitative descriptive) ta’a*” jedha.

Akka yaada barreessaa kanaarraa hubachuun danda’amutti, hojii qorannoo keessatti saxaxa qorannoo adda baasanii beekuun barbaachisaa ta’a. Qorannoo kana keessatti moggaasni maqaa maal akka ta’e, bu’urri moggaasa maqaa maal irratti akka xiyyeefatuufi bu’urri moggaassa maqaa daa’immaniifi bakkeewwanii maal akka ta’e ragaan manguddoolirraa argamerratti hundaa’uun xinxalamanii jechaan ibsi akka itti kenamu waan barbaadameef saxaxni qorannoo kanaa ibsaa akka ta’u filatamee hojiirra ooleera.

3.2 Tooftaa Iddatteessuu

Qorannoo gaggeessuu keessatti filannoon iddattootaa qulqullina qorannichaaf bu’aan inni qabu murteessaa ta’a. Haaluma kanaan, qorannoo kana keessatti qorataan tooftaa iddatteessuu miti- carraa fayyadamuun iddattoota filateera. Kunis namoota odeeffannoo sirriifi qabatamaa ta’e kennuu danda’an adda baasuun qortaan ta’e jedhee manguddoota aadaa hawaasichi karaa moggaasa maqaa qabu sirriitti beekan filachuun ragaa funaanuuchuuf isa gargaarera.

Tooftaa iddatteessuu kana ilaalchisee Jane (2003:78) yoo ibsu, “*In non-probability sample, units are deliberately selected to reflect particular features of or groups with n*

the sampled population,” jedha. Yaada kannarraa akkuma hubannu tooftan miticarraa kun itti yaadamee iddattoo filachuuf gargaara. Haala kanaan qorannoo kana keessatti qorataan namoota daangaa qorannichaa keessa jiran keessaa kanneen dhimma kanarraatti odeeffannoo guutuu kennuu danda’an manguddoolii Oromoofi qorattoota aadaa itti yaaduun filuun odeeffannoo barbaadamu irraa funaanuun qorannicha gaggeessuuf gargaara.

Ragaa funaanuu keessatti qorataan tooftaa iddatteessuu akkaayyoo/kaayyeffataa/ fayyadamuun ragaa walitti qabachuun qaaccessseera. Iddatteessuu akkayyoon kunis miseensota hoomaa keessaa kanneen odeeffannoo barbaadamu sirriiti beeku jedhamee itti amanamu itti yaaduun filachuufi namoota kaayyoo qorannoo keenyaaf bu’aa buusuu danda’an addatti filuun ragaa argachuuf qorataa gargaara. Kana ilaalchisee Addunyaa (2011:67) yoo ibsu, “*Iddatteessuu akkayyoon akaakuu iddatteessuu miti-carraa ta’ee qorataan tokko beekunsa dimshaashaarratti qaburraa ka’ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda’u murteessuu ilaala. Akka kaayyoo qorannichaatti yookaan qoratichaatti odeeffataa yookaan deebistoota filachuu waan ta’eef,*” jechuun kaa’a.

Yaada armaan olii kana deeggarruun Scott and Deildred (2009:47) yoo ibsan, “*Purposive sampling involves selecting people for our research who are available or important to the given study,*” jedhu. Yaada kanarraa ka’uun qorataan akaakuu iddatteessuu miti-carraa keessaa iddatteessuu akkaayyoo/kaayyeffataa/ fayyadamuun manguddotaafi qorattoota aadaa beekumsa gahaa qaban filachuun ragaa irraa funaanuun akka qaaccessuuf qorataan itti fayyadameera.

Dimshaashumatti, qoraataan yaadota armaan oliirraa ka’uun, qorannoo keessatti namoota ragaa yookaan odeeffannoo kennan ta’e jedhee manguddooliifi qorattoota aadaa keessaa filachuun ragaa barbaadamu irraa funaannateera. Kunis odeeffannoo sirrii ta’e argachuuf gargaara. Akkaataa kanaan aanaa filatame kana keessaa manguddoo torbaafi hojjataa Waajjira Aadaafi Turizimiifi qorattoota aadaa namoota afur irraa af-gaaffiin, akkaasumas

manguddooota digdamii tokkoo irraa immoo marii garee xiyyeeffannoon, hubannoofi beekumsa moggaasa maqaarratti qabaniin filatamuun akka oddeeffannoon irraa funaanamu ta'eera.

3.3 Irraawwatama Qorannichaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu irraawwatama qaba. Irraawwatamni kunis namootafi dhimmota qorannoon gaggeeffamu sun irratti gaggefamuudha. Kana ilaalchisee, Addunyaa (2011:64) yoo ibsu, “...*namootafi dhimmota qorannoon sun irratti gaggeeffamu waan ilaaluuf kan irratti raawwatame gaalee jedhurraa adeemsa suphaatin uumame,*” jedha. Haaluma kanaan, irraawwatamni qorannichaa xiinxala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo ta'eera.

3.4 Madda Ragaa

Maddi ragaa kan namni qorannoo gaggeessu tokko kaayyoo ka'eef galmaan ga'uuf odeeffannoo irraa funaanudha. Haaluma kanaan, madda ragaa Ayyaantuu, jaarsoliifi qorattoota aadaa Aanaa Walisoo fi kitaabilee adda addaa godhachuun qorataan ragaa isaa funaanera. Kunis afgaaffii irratti manguddoo torbaafi beektota sadii, marii garee xiyyeeffanoorratti manguddoo digdamii tokko hirmaachisuun kan gaggeefameedha.

3.5 Meeshaalee Funaansa Ragaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu ragaa yookaan odeeffannoo funaanuun barbaachisaa waan ta'eef, meeshaalee ragaan kun ittiin funaanamu barreessuu gaafata. Haaluma kanaan qorataan meeshaalee ragaa funaanuuf gargaarame kan armaan gadii ta'u.

3.5.1 Afgaaffii

Afgaaffiin mala qorannoon akkamtaa/ qulqulleefataa keessatti meeshaa oddeeffannoon ittiin funaanamu keessaa isa bu'uraati. Yaada kana ilaalchisee, Scott and Deirded (2009:47) yoo ibsan, “*Interview is one of the most popular qualitative research tools. It is*

very important in gathering reliable data,” jechuun kaa’u. Yaada armaan oliirra akkuma hubatamutti mala qoranno qulqulleefataaf ragaa funaanu keessatti afgaaffiin meeshaa beekamaafi baay’ee barbaachisaa akka ta’e nihubanna. Kanaafuu qorannoo kana keessatti qorataan ragaa funaanuurratti afgaaffii caaseffamaafi miti-caaseffamaa, filachuun itti dhimma ba’uun odeeffannoo qorannoo kanaaf barbaachisu funaanachuun akka qaaceffamu ta’eera. Aada Oromoo karaa moggaasa maqaa jiru ilaalchisee qorannoon bal’inaan gaggeefame hinjiru. Hanga qorataan beekutti, keessumaa Aanaa Walisoorratti dhimma moggaasa maqaarratti qorannon ta’e hinargamu. Kanaafuu, dhimma kana gadi fageenyan kan beekan manguddoolli/ jaarsooli waan ta’aniif isaanirraa odeeffannoo funaanun qorannoo kana gaggeesuun filannoo biroo kan hinqabneedha. Haaluma kanaan ragaa funaanuf afgaffii caaseffamaafi miti-caaseffamaa akka filatamee hojiirra oolu ta’eera. Ragaa kanas qorataan naannoo manguddooliin ragaa ga’aa ta’e kennannirratti argamuun, yaadannoo qabachuun, vidiyoofi sagalee waraabun ragaan kun akka funaanamu ta’eera.

3.5.2 Marii Garee Xiyyeeffannoo

Marii garee irratti mata duree qorannoo kanaaf odeeffannoo sirrii kan kennuu danda’an jaarsolii yoo ta’an oggeeyyiin qorattoota aadaa aanichaa hanga tokko beekumsa niqabaatu. Kanaafuu namoota kanarraa odeeffannoon akka funaanamu ta’eera. Kunis muuxannoofi beekumsa jara kanaa qorannoo kana keessatti dhimma bahuuf gargaara. Kana ilaalchisee Kotheri (2004:98) yoo ibsu, “*Focused group interview is meant to focus attention on the given experience of the respondent...*,” jechuun kaa’a. Marii kanas qorataan bakka giddugaleessa ta’e galma hoteela Simboo magaala Diilallaatti walitti qabuun ragaan akka irraa funaanamu taasisa. Yeroo marii garee xiyyeeffannoo kanas ragaa funaanamu keessatti sirnoonni darban dhiibbaa moggaasa maqaa irratti geessisan ilaalchisee akka ibsa kennan ta’eera.

3.5.3 Daawwannaa

Daawwannaan meeshaa funaansa ragaale keessaa isa tokkodha. Mala yookaan meeshaa kanatti fayyadamuudhaan bakka gochi yookaan wanti qoratamuuf barbaadamu suni jirutti argamuun ijaan ilaalaa odeeffannoo ittiin funaananiidha. Yaada kana kan deeggaru, Dastaa (2010: 118) yoo ibsu, “*Daawwannaan mala odeeffannoon qorannoo ittiin funaanamu keessaa isa tokko. Qorataan iddoo qorannicha itti gaggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannichaa irratt gaggeessu sana hordofa,*” jedha.

Kanaafuu, qorataan mala odeeffannoon akkamtaa yookaan qulqulleeffataa ittiin funaanamu keessaa tokko kan ta’ee daawwannaatti gargaarameera. Kanas yeroo hammachiisaan gaggeeffamu bakka sanatti argamuudhaan, haaluma gaaffii yeroo daawwannaaf qopheeffateen wantoota daawwate barreessee qabachuun ragaan akka funaanamu ta’eera. Akkasumas bakkeewwan tokko tokko nanna’ee daawwachuun kan akka Kattaa. Qarsaa, dhagaa afamaa akka ragaatti achii jiruufi Adaamii, Andoodde, Birbirsaa naannoo jedhamanitti yeroo ammaa muraasa illee ta’an biqiltoota argaman moggaasa bakkeewwan kanneeni wajjin walqabachuu mirkaneeffateera. Kanas ji’a Ebla hanga Caamsaa gidduutti kan raawwateera. Kan daawwatees mukkeen, qarsaa yookaan kattaa naannoo sana jiraniidha. Bakkeewwan armaan olitti caqase sana keessa deemuniidha.

Kan hammachiisaa dursa gaaffiif deebii wajjiin taasisen boodarra yeroo sirni hammachiisaa raawwatu cheeklistii qopheeffateerratti hundaayee ragaa funaannachaa daawwateera. Hirmaannan qorataas ga’ee daawwachuun (observer) qofaanidha.

3.6 Adeemsa Funaansa Ragaa

Addemsa qorannoo kanaaf barbaachisoo ta’an funaanuu keessatti hojiwwan armaan gadii akka rawwataman ta’eera.

3.6.1 Haala Ragaan Itti Funaanamu

Ragaan manguddoolii/ jaarsoliifi qorattoota aadaa aanichaarraa funaanuu keessatti, keesumaa odeeffannoo manguddooliin kennan yaadannoo dhuunfaa qabachuufi sagaleedhan waraabudhaan ragaan akka funaanamu ta'eera. Kunis odeeffannoon waraabame ragaaf akka taa'u ta'eera.

3.6.2 Akkaataa Hirmaattonni Ragaa Itti Kennan

Manguddooliirraa ragaa funaanuu utuu hineegaliin dura dhimma ragaan sun barbaadameefi yookaan kaayyoo qorannichaarratti, akkaataa yaada isaanii itti ibsaniifi ragaa kennuu keessatti haala qabatamaa aanaa isaanii akka bu'ureeffatanii yaada kennaniif hirmaattotaaf ibsi gahaan karaa qorataa akka kennamu ta'eera. Keessumattu yeroo marii garee xiyyeeffannoo yaada walharkaa fuudhuun inni tokko yaada nama biroo deegaruufi foyyessuun yaada dhiyeessuu akka danda'an dursee ibsi barbaachisu akka hirmaattotaaf kennamu ta'eera. Kunis kan tokko dogoggore inni biraa sirreessaa akka deemuufi yaada qulqulluu ta'e argachuuf yaadameeti.

3.6.3 Haala Qaaccessa Ragaalee

Ragaaleen jaarsolii yookaan manguddotarraa yaadannoo qabachuun, waraabbii viidiyoofi sagaleen funaanaman xiinxalamanii, ibsi irratti kennamee akka hiikaman ta'eera. Kunis qorannoo kana keessatti akka argannoo qorannichaatti qaaceffamee akka dhiyaatu ta'eera.

3.6.4 Haala Amanamummaa Qorannichaa

Qorannoon kun amanamummaa guutuu akka qabaatuuf qorataan dursee waajjira Aadaafi Turiizimii aanichaa wajjin walqunnamuun jaarsolii yookaan manguddoolii beekamoofi mata duree kanarratti muuxannoo gahaa qaban akka adda bahan taasifameera. Ragaan manguddoolii kanarraa funaanames bifa sagalee suuraafi viidiyoon akka waraabamu

ta'eera. Kunis qabatamummaa ragichaa waan mul'isuuf amanamummaa qorannichaa kan mirkaneessu ta'eera.

3.7 Qindaa'ina Qorannichaa

Boqonnaa tokkoo hanga boqonna shanii jalatti wantoonni qindaa'an akka armaan gadiitti ibsamu. Boqonnaa tokko jalatti seenduubee qorannichaa, seendubee aanichaa, ka'uumsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaafi furmaata qorannichaa kan hammatamedha.

Boqonnaa lama jalatti sakkataa barruu jalatti, maalummaa maqaa, maalummaa moggaasa maqaa, moggaasa maqaafi aadaa, faayidaa moggaasa maqaa, gosoota moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan aadaa Oromoo Aanaa Walisoo, haala yookaan sirna raawwii moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii, bu'ura moggaasa maqaa, dhiibbaa sirnoonni siyaasaa darbaniin moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan irratti gessisan mata dureen guguddan jedhan kan ka'anidha.

Boqonnaa sadii mala qorannoo jalatti mata durreewwan guguddaa saxaxa qorannoo, tooftaa iddatteessuu, irraawwatama qorannichaa, madda ragaa, meeshaalee funaansa ragaaa (Afgaaffii, marii garee xiyyeeffannoofi daawwannaa)fi adeemsi funaansa ragaa jalatti dhiyaataniiru.

Boqonnaa afur xiinxala ragaalee jalatti gosoota moggaasa maqaa daa'immaniifi raawwii isaanii, qooda fudhattoota moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkewwanii, bu'ura moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii, dhiibbaa sirnoota darbaniin moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii irratti dhufan mata durreewwan jedhan guguddaan ka'aniiru.

Boqonnaa shan cuunfaa, goolabaafi yaboo mata dureewwan jedhaman jalatti qabxiiwwan barbaachisoon ka'aniiru.

BOQONNAA AFUR: XIINXALAA RAGAALEE

Aadaa bal'aafi dagaagaa Oromoon qabaachaa ture keessaa tokko aadaa moggaasa maqaati. Moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aadaa Oromoo keessatti akkaataa itti raawwatu ilaalchisee manguddoofi beektota irraa ragaa funaanera. Kunis, bifa afgaaffii, daawwannaa marii garee xiyyeeffannoon kan raawwatameedha. Kanneenis akka armaan gadiitti xiinxalamanii akka dhiyaatan ta'eera.

4.1 Gosoota Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Raawwii isaanii Ilaalchisee

Qorataan funaansa ragaa keessatti manguddooliifi beektota Aanaa Walisoo gandoolee adda addaa keessa jiraatan waliin bifa afgaaffii, marii garee xiyyeeffannoofi daawwannaa taasisuun odeeffannoon akka funaanamu ta'eera. Haaluma kanaan yaada kennamerraa akka hubatamutti uummanni Oromoo Aanichaa yeroo daa'immaniif maqaa baasu haala adda addaa ka'uumsa godhachuun gosti moggaasa maqaa sadii akka turetti ibsu. Gossonni kunis akka armaan gadiitti qacceeffermaniiru.

4.1.1 Moggaasa Maqaa Daa'immanii Kan Maatiin Gaggeeffamu

Moggaasa maqaa dhunfaa daa'immaniif moggaafamu ilalchisee manguddoolee Aanaa Walisoo waliin (Caamsaa 14, 2008 ALI) marii taasifameen afgaaffii "Moggaasni maqaa maatiin gaggeeffamu aanicha keessa jira turee? Yoo jiraate eenyutu moggaasa kana keessatti qooda fudhata?" jechuun dhiyaate irratti hundaa'un ibsi kennan akka armaan gadiitti taa'ee jira. Ibsa manguddoota kanaa kessaa Obboo Bayeeraa Fiixaa, yoo yaada kennan moggaasa maqaa daa'immanii keessatti kan qooda fudhachuu danda'an haadhafi abbaa, akaakayyuu, akkawoofi kan kana fakkaatan yoo ta'an, isaan kana keessaa yoo jiraate akaakayyuuf dursi kennama. Yeroo moggaasa kana kennan waan moggaasa kana kennaniif niibsu. Dabalataanis marii gareefi afgaaffii manguddoofi beektotaarratti yaadni walfakkaatu kan dhiyaateefi qamni moggaasa sana kennuu moggaasa maqaaf ka'uumsa yookaan sababa moggaasuf akka qabu nidubbatu.

Akka ragaa odimtoota iraa argameetti moggaasni maqaa daa'immanii kunis baay'inaan kan raawwatu gaafa dhagna dhiqaati. Dhagna dhiqaan kunis kan raawwatu dubartiin dessee guyyaa shanaffaatti sirna ittiin dhagna dhiqani. Gaafa kana dubartoonni lama hanga shanii ta'an keessaa tokko siqqeefi qorobee qabattee gara lagaa deemun yeroo achi ga'an bishaan qorobeetti waraabanii, biqiltoota garaa garaa kan akka ulmaa, ancabbii, bakkannisaafi kan kana fakkaatan guuruun akka daa'imaatti hammatanii ililchaa deebi'uun siree dubartii deessee ciiftuu irra kaa'u. Kunis, haatiifi ilmoon akkasumas abbaan warraa akka walitti urgaa'aniifi waljaalataniif yaadameeti.

Bishaan dhufe sanas marqaa marguufi dhagna dhiquuf kan mana jirutti dabaluun fayyadamu. Haala kanaan biqiltoota sanas affeeluun dubartoonni dubartittiin bakka deessee ciiftee akka kaatu gochuun dhagna dhiqanii, ollaan waamamee marqaan marqamee nyaatamuun, bunniiis dhugamee moggaasni maqaa mucaa/yyoo akka raawwatu yaadni manguddooli irra argame ni'ibsa.

Sirni moggaasa maqaa kun bakka maatii, ollaafi firrii argametti kan raawwatu yoo ta'u keessumaa dubartoonni ollaa marqaa nyaatanii yoo dhiira ta'e shan yoo dubara taate sadii iliilchanii sirnicha hoo'isu. Akkaataa mogaasa maqaa maatiin gaggeeffamu kana keessatti maatiifi ollaan erga argamanii booda haati mucaa/yyoo "*Maqaan mucaa kootii eenyu?*" jechuun gaafatti. Namni maqaa akka moggaasuf filatamee ibsa kennuun "*Abalu*" jedhe maqaa baasa. Yeroo kanas akkuma baramaatti ililchu. Kunis akka maqicha mirkaneessutti akka ilaalamu manguddoonni yaada kennan niibsu.

Yaada manguddoolin afgaaffii godhameef irraa ka'uun kennan kun yaada Brown (2006: 299, Vol.26) "*A given name is best owned on a child by parents*" jechuun ibse wajjiin kan walfakkatudha.

Yaada kanaa olitti ibsame kanarraa wantoota lama xiinxaluun adda baasuun nidanda'ama. Kunis gosoota moggaasa maqaa daa'immanii keessaa kan maatii mucaa/yyoo argateen gaggeeffamu isa tokko ta'uu kan mul'isu yoo ta'u, gama biraan

aadaa Oromoo keessatti moggaasni maqaa akkaataa yookaan sirna ittiin raawwatamu kan mataa isaa qabaachuu mul'isa.

Akka ibsa odimtonni kennanitti moggaasni maqaa maatiin gaggeeffamu daa'immaniif yeroo kennamu yookaan bahu waqtileefi ayyaanan wal qabatanii, hawwiifi abdii, yeroo ulfa, ciniinsufi da'uumsaan, dhala dhabanii turmaata booda argachuu, maatiin (haatiifif abbaan) wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa, du'a ijoollee dura dhalatani, feedhii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, bareedumaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin, ammayummaafi kan kana fakkaatan bu'ura godhachuun akka raawwatu ibsu.

Walumaa galatti yaada manguddoolii Aanaa Walisoo ibsa afgaffii dhiyaatef kennan irraa argameen yoo ilaallu gosoota moggaasa maqaa daa'immanii aadaa Oromoo aanichaa keessatti gaggeeffamu keessaa tokko moggaasa maqaa maatiin gaggeeffamu akka ta'e hubachuun danda'ameera.

Fakkii 1

Obboo Bayeeraa Fiixaa (Guula), qorataa waliin afgaffii yemmuu taasifamu Caamasaa 6, 2008 ALI suura ka'e.

4.1.2 Hammachiisaa

Gaaffi "Hammachiisan aanicha keessa nijira ture? Yoo jiraate haali raawwi isaa maal fakkaata?" jedhuuf Ayyaantuu Guutaa Gonfaa (Ebla 28, 2008 ALI) yoo deebisan hammachiisaan hawaasa Oromoo Aanaa Walisoo biratti addemsa moggasni maqaa itti raawwatu akka ta'efi namni sanyii isaa hammachiisaan moggaafame mucaa/yyoo dhalate/tte ji'a tokkoo kaasee gara warra gololee yookaan ayyaantuu bira dhaquuf wanta laguu ta'an torban lammaaf lagatanii, wanta qabachuu qaban qabatanii dhaquun hammachiisaan rawwata; jechuun yaada isaanii kenaaniiru. Dabalataan hammachiisaan

kan dur Oromoon aanichaa bay'inaan itti hirmaachaa tureefi yeroo keessa dagatamaafi sadarkaa baduurra kan ga'e ta'uu dubbatu.

Haaluma kanaan, wantoota yeroo hammachisaa lagu ta'an:

Bofa ajjeesuu, mana harreenifi fardi itti dhalte yookaan itti du'e/duute seenuu, mana reenfi jiru seenuu, reenfa qaxxaamuruu, qullubbii, talbaa, gaayyoo, sangaa qacceen rukute, hindaaqqoofi killeefi kan kana fakkaatan nyaachuu fa'a.

Yeroo hammachiisa waantoonni maatiin qabatanii dhaqan:

Marga, qarshii (Shilingii sadii), qunnii, sunqoo, wagiyyoo (afur), damma fi kan kana fakkaatan qabatanii dhaquun, damma malee isaan hafan, gingilchaatti naqanii ayyaantichatti mucaa/yyoo wajiin kennatu.

Fakkii 2

Ayyaantuu Guutaa Gonfaa jiraataa Aanaa Walisoo, Ganda Walluu Soomaa (Ebla 28, 2008 ALI) yeroo hammachiisaa raawwachuuf wantoota dhiyaatan qoqopheessan suura ka'e.

Yeroo kennan kana ”*Kunoo yaa maaram qooda keessaan kan maaram nuu kennite isiniin gahe,*” yoo jedhan, ayyaantichi harkaa fuudhee akkas jechuun eebbisa:

Guddinaan si arge!, guddinaan si arge!

Addaa addunnaa argadhu

Adda waan hamaarraa siiyyaa hafu

Kan abbaa beeku, kan haadha beeku, kan lammii beekuu, kan sadii beeku haata’u;

Gateettii haa goobu, korma gaafa deemuu haa ta’u,

jedhanii eebbisu.

Erga eebbisanii booda akkas jechuun uruursu:

Ayyaantun: *Leensoo areerakoo*

Dabalbaalchaa ilmoo

Mucayyoo dawoo abbaa

Mucayyoo dawoo haadhaa

Mucayyoo dawoo lammii

Mucayyoo dawoo sadii

Maaltu siikenne?

Haati: “Maaramtu nuukenne,” jechuun afur gadi jettee kaati.

Ayyaantun: *Urur jedhee faarsinnaa*

Mucayyoo dawoo haadhaa

Mucayyoo dawoo abbaa

Mucayyoo dawoo lammii

Mucayyoo dawoo sadii

Urur jedhee faarsinnaa

Garaa jala keeyyinnaa

Diilallaan dahadhinna;

Jechuun urursanii maqaan mucaa/yyoo keetii “Abalu” jechuun moggaasu. Sana booda qunnii, wagiyo, damma, marga, alafkatanii itti biifuun eebbisu:

Guddadhu

Gaafa hincabne ta’i

Gurra hincinne ta’i

Ilma/intala lammii ta’i

Jedhanii haadhatti kennu.

Fakkii 3

Ayyaantuu Guutaa Gonfaa yeroo hammachiisaa raawwatan suura ka’e.

Ayyaantuun hawaasicha biratti beekamaa waaqaa biraa eergaa fudhachuun carraa gara fuula duraa mucaa/yyoo sanaa ibsuu danda’u akka ta’etti akka ilaalamu dubbatu. Namni sun iddoo olaanafi kabaja guddaa hawaasa biratti akka qabu ibsu. Haala kanaan

hammachiisan aadaafi duudha Oromoon sirna maqaa daa'immanii ittiin moggaasu ta'uu mul'isa.

Fakkoommii Wantoota Yeroo Hammachiisaa Qabatanii Dhiyaatanii

Marga: jiidhafi lalisaadha. Kunis hormaatafi badhaadhina agarsiisa. Kanaafuu daa'imni sun sa'aa namaan akka horufi badhaadhu yaadameeti.

Qunnii: akkuma urgaa'aa ta'ee foolin isaa nama biratti barbaadamu, hunda biratti jaalatamii, barbaadami jechuuf yaadameeti.

Sunqoo: sunqoon waa laaffisuudhaan akka aadatti beekama. Kanarraa ka'uun lafee cabee tureellee sunqo irratti hidhuudhaan laaffisanii caba deebisuu fakkoommin kanaas namni garaa sitti hinjabaatin yookaan siiyyaalaafu, akka qorachaa barbaadami jechuufi.

Wagiwoo: Wagiwoon mi'eessituudha. Fakkoommin isaas bakka deemtetti mi'ayii barbaadami jechuuf yaadameeti.

Damma: Dammi nimi'aawa; qorichas. Fakkoommiin isaas afaan kee haami'awuu yookaan dubbiin kee haajaalatamu jechuuf barbaadameeti.

Fakkoommii Eebba Keessatti Dhiyaatan

"Addaa addunnaa argadhu," adda jechuun qaama dura mul'atuufi biyladoota keessatti lolaaf ooludha. Addunaa jechuun immoo qabeenya jechuudha. Kanaafuu, yeroo nama fuldura dhaabattu mo'adhu, sodaatami, akkasumas sooromii, badhaadhi jechuuf barbaadameeti

"Gateettii haa goobu," yoo jedhu haacimuu, haajabaatu jechuufi,

"Gaafa hincabne ta'i," gaafa jechuun qaama alaala mul'atu, diinaa irraa ittisuu, kanaafuu dura deemi, beekami, muldhadhu malee mul'atee hindhabamin jechuufi,

“Gurra hincinne ta’i,” gurra jechuun qaama lubbu qabeeyyii yoo ta’u ittiin dhaga’uuf fayyada. Kanaafuu maatii yookaan lammii kee keessatti lubbuun jiraadhu, addaan hinbahin, kan sitti himan kan dhageessu ta’i.

“Korma goobe ta’i” kana jechuun kormi goobe halaalaa mul’ata; horii keessa oolu mo’atee jiraata waan ta’eef fagootti beekami, mootii yookaan bulchaa ta’i, moyii jiraadhu,

“Korma yeroo deemu ta’i” kan jechuun kormi yeroo deemu nibareeda, oftti amanamummaadhan, sodaa malee, waan deemuf bareedii, muldhadhu, baacii sodaa malee jiradhu jechuun fakkomiin ebbisa.

4.1.3 Guddifachaa

Akka odeeffannoo manguddootaafi qorattoota aadaa Aanaa Walisoo irraa argameeti gosni moggaasa maqaa daa’immanii inni biroon aanicha keessa ture moggaasa maqaa sirna guddifachaan raawwatuudha. Yaadichas yeroo afgaaffi, marii garee xiyyeffannoofi daawwannaa taasifame keessaa afgaaffii Obboo Kumaa Guultiif (Caamsaa 7, 2008 ALI) dhiyaate keessaa tokkoo “Guddifachaan aanicha keessa jira turee? Yoo jiraate haala kamiin raawwata ture?” jedhuuf deebii yoo kennan akka aadaa Oromoo aanichaatti namni dhala dhabe tokko fira dhiyoo yookaan aantee keessaa yoo ta’uu baates orma biraarraa, namaijoollee qabu ilaalee wantoota yookaan namoota armaan gadii qabatee mana nama ijoollee qabuu sana dhaqa. Isaanis: Jaarsa Guulaa, Jaartii Ciferee, Haadha manaa Guulaa (Kalaalee), Jaarsolii, Kallacha, Caaccuu, biddeena duudaa, buqqee duudaa, qabee aannan qabu tokkoofi duwwaa tokko yookaan qabee dhabaa qabachuun ta’a. Warra sana yeroo ga’an olseenanii nuti ilmoo dhabne ati niqabdaa nu dhalachiisi jechuun kadhatanii erga mucaa/yyoo kennaniifi booda aannan fudhanii dhaqan sana mucaa/yyoo unachiisu. Sana booda biddeena duudaa sanas caccabsanii namootaa kennu. Dhumarratti mucaa fudhatanii galanii maqaa haaraa moggaasuun akka waan haaraa ilmoo deessetti gumaatni ollaafi fira biraa dhufaaf yaada jedhu kana kan kennan yoo ta’u

afgaaffii manguddoo biroofi beektotaaf dhihaateefi akkasumas marii gareerratti ka'eef haaluma walfakkaatun yaada kana kan mirkaneessan yoo ta'u dabalataanis guddifachaan kan hafaa deemefi dagatamaa kan dhufe akka ta'e kaasuu.

Yaaduma kana kan deeggaru, toorri interneetii Wikipedia Pertman (2000) wabeeffachuun yoo ibsu *"Adoption is a process where by a person assumes the parenting for another and so doing, permanently transfers all rights, names and responsibilities, from the biological parent or parents,"* jechuun kan ibse waliin kan wal simu ta'ee argama.

Walumaa galatti yoo ilaallu guddifachaan gosoota moggaasa maqaa daa'immanii aadaa Oromoo Aanaa Walisoo keessatti argmana keessaa isa tokko akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Fakkoomii Wantoota Yeroo Guddiffachaa Qabatanii Dhaqan

Kallachaa: meeshaan kun aadaa Oromoo keessatti kan iddoo guddaa qabufi ulfina dhiiraa kan bakka bu'udha. Kallachi ulfaa guddaa Waaqeffataan Waaqaa gaditti sodaatufi safeeffatuudha. Kanaaf yeroo guddifachaa kan qabatanii dhaqaniifi warri mucaa kabajaafi sodaasaatif jecha akka kennan himama.

Caaccuu: meeshaa hoodaa sodaatamuufi kabajamuudha. Caaccuun kan deessuun uffatamu waata ta'eef haati guddifattu akka deessutti ilaalamuuf uffatti.

Biddeena duudaa: kana qabatanii dhaquun nama wajjin biddeena cabsannee nyaannu waan hinqabneef, ilmoo keessan nuu keennaati wajjin akka nyaannu nu taasisa jechuu yaadameeti.

Buqqee duudaa: kun mallatto qulqullummaati. Kanaaf mucaa guddifannu kana yaada qulqullummaatiin akka dhala keenyatti guddifna yaada jedhu ibsa.

Qabee annanii: qabeen aannanii haati mucaa deesse harmi ishii aannan akka cobseefi deessuu ta'ushii kan agarsiisudha.

Qabee duwwaa yookaan Qabee Dhabaa: kun immoo dubartittiin guddifachuuf dhaqxe kan ilmoo hinqabne, dhabduufi harmi ishii kan aannan hinbaane ta’uu agrsiisuuf yaadameeti.

Fakkii 4

Obboo Kumaa Guultii, jiraataa Aanaa Walisoo, Ganda Maaruu Babaldhii afgaffii (Caamsaa 7:2008 ALI) qorataa waliin yemmuu taasifamu suura ka’e.

4.2 Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwan Aanaa Walisoo

Moggaasni maqaa tasuma kan lafaa burqu yookaan kan samii bu’u osoo hintaane qaamni kana keessatti qooda fudhatu kan daa’immaniifi bakkeewwanii gargar baasuun ilaalla.

4.2.1 Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Daa’immanii

Akka aadaa Oromootti moggaasa maqaa daa’immanii keessatti qaamoleen dhiyeenyatti qooda fudhatan jiru. Kana ilaalchisee, “*Moggaasa maqaa daa’immanii keessatti eenyutu qooda fudhata?*” gaaffii jedhuuf, manguddoonni Aanaa Walisoo yaada akka itti kennan

ta'eera. Haaluma kanaan manguddoota keessaa Obboo Margaa Aanaa Ebla 28,2008 deebii yoo kennan moggaasa maqaa maatiin gaggeeffamu akka ibsanitti moggaasa maqaa maatiin gaggeeffamu keessatti maatiifi firri dhiyoon kan hirmaatan yoo ta'u yoo jiraatan dursi akaakayyuufi akkaawoof akka kennamuufi abbaafi haatiis ga'ee guddaa akka qaban dubbatu. Gama hammachiisatiin Ayyaantuufi qaalun moggasa kana keessatti ga'ee guddaa akka taphatan yaadni manguddooli ni'ibsa. Dabalataan yeroo marii garee xiyyeeffannoo Caamsaa 14/2008 ALI Obboo Qarneessaa Fayyisaa hammachiisaa ilaalchisee kaasan Ayyaantuufi Qaallun moggaasa maqaa dur Oromoon yeroo hammachiisatti bulu ga'ee guddaa akka qabaniifi yeroo ammaa irraanfataamaa akka dhufe kaasu.

Guddifacha ilaalchisees immoo warra mucaa dhaleen maqaan mogga'e hafeeti warra guddifateen maqaan haaraan waan mogga'uuf abbaafi haadha mucaa ta'anii warra guddifatantu ga'ee kana qaba jechuun yaadni manguddoorraa argame ni'ibsa.

4.2.2 Qooda Fudhattoota Moggaasa Maqaa Bakkeewwanii

Moggaasa maqaa bakkeewwanii moggaasuu keessatti akka kan daa'immanii kan adda bahee baay'ee hinbeekamneefi nama dhuunfaan yookaan garreen maqaan kun akka mogga'aa ture, garuu immoo isa kana ebelu, isa sana ebelu jedhanii gosaan qooduuf rakkisaa akka ta'eefi garuu hawaasichaan akka mogga'u yeroo marii gareefi afgaaffii yaada ka'e irraa hubachuun danda'ameera.

4.3 Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwanii

Hawaasni Oromoo tokko daa'immaniifi bakkeewwaniif yeroo maqaa moggaasu wanti akka bu'uraatti fayyadamu garaa garaatu jiru. Haaluma kanaan bu'ura moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii akka armaan gadiitti ilaalla.

4.3.1 Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'immanii

Gaaffii “Moggaasni maqaa daa'immani maal bu'ureeffachuun gaggeeffama?” jedhuuf manguddota Aanaa Walisootif dhiyaatee yaada akka itti kennaniifi ragaan isaa akka funaanamu ta'eera. Haaluma kanaan manguddooliin marii garee xiyyeeffannoorratti akka ibsanitti maqaan daa'immaniif yeroo moggaafamu wantoonni bu'ura godhatan adda addaa akka jiraniidha. Isaanis: waqtiileefi ayyaanan walqabsiisun, amantiin walqabsiisun, haala jireenyaan walqabsiisun, hawwiifi abdii jireenya boruu, yeroo ulfaafi da'uumsan walqabsiisunifi kanaaf kan kana fakkaatan faa bu'ura godhachuun akka ta'e mirkaneessu. Haaluma kanaan moggaasa maqaa daa'immanii aadaa Oromoo keessatti dhimoota akka bu'uraatti ilaalaman keessaa hanga ta'e akka armaan gadiitti qaaccefamanii dhiyaataniiru.

4.3.1.1 Maqaalee Waqtiileefi Ayyaanan Walqabatanii Moggaafamaman

Akka odhimtoonni ibsanitti maqaan daa'immanii waqtiileefi ayyaanan walqabatanii moggaafamuu danda'u. Maqaa akkanatti moggaasuun yeroo daa'imni sun itti dhalate/tte akka ibsuuf yaadameeti. Maaqaaleen waqtiileefi ayyaanan walqabatanii kennaman keessaa muraasni isaaniis:

A. Dhiiraaf : Ifaa, Daraaraa, Ibsaa

B. Dubaraaf:Arfaasee, Birra'ee, Iftuu, Daraartuu, Masqalee

Jedhanii waqtiileefi ayyaanan walqabsiisuun moggaasu. Kunis yeroo birraa dukkana gannaatii gara ifaati darbuufi daraaran jiraachuu ibsuuf, Ifaa, daraaran jiraachuu ibsuuf Daraaraa, waqticha ibsuuf immoo Birra'ee yoo jedhan, yeroo arfaasa agarsiisuf immo Arfaasee, yeroo ayyaana masqalaa yoo dhalatee, Masqalee jechuun waqtiileefi ayyaana daa'imni sun dhalate/tte yaadachuf Oromoon aanichaa moggaasa isaa keessatti ibsa.

4.3.1.2 Maqaalee Yeroo Ulfaa, Ciniinsuufi Sa'aa Dawuumsaan Walqabatan

Akka odhimtoonni yeroo dhuunfaan gaafatamaniifi marii garee xiyyeeffannoo jedhanitti aada Fuulfaa, ciniinsuufi dawuumsaa keessa dabarte waliin walqabsiisuun akka ta'e dubbatu. Haala kanaan maqaaleen moggaafaman muraasni isaanii:

- A. **Ijoollee Dhiiraaf** : Cinqaa, Yaadnessaa, Muddaa, Nagaa, Gammachuu, Turaa, Guyyaasaa,
- B. **Ijoollee Dubaraaf**:Nagaasee, Waaritee, Galgalee, Turtuu fi kan kana fakkaatan ta'u.

Maqaalee kanas, haala haati ulfaa hanga da'uumsaa keessa dabarsite yaadachuuf yoo yeroo deessu cingiidhan deesse: Cinqaa, Yaadnessaa, Muddaa, Sardaa, Turaa, jechuun yoo baasan, nagaadhan yoo deesse: Nagaa, Nagaasee, Gammachuu jechuun moggaasan, ciniinsuun yoo turte: Turaa, Turtuu jechuun, yoo guyyaa dhalate Guyyaasaa, yoo waarii dhalatte Waaritee, yoo galgala dhalate/ttee Galgaloo/ Galgalee jechuun moggaasuun dhimmicha ittiin yaadachuuf fayyadamu. Kunis moggaasni maqaa daa'immani yeroo ulfaa, ciniinsuufi dawuumsaan kan walqabatan aadaa Oromoo aanichaa keessa akka jiru yaadni manguddoolii mirkaneessa.

Haata'uu malee maqaan haala kanaan kenname dhimmi biroo wajjin haalli itti walqabatu jiraachuu danda'a. Fakkeenyaaf "Cinqaa" maqaan jedhu yeroo dawuumsaan ala erga mucaa kana argatanii jireenyi isaanii rakkina kan qabu agarsiisuf illee fayyadamuu danda'u. Kanaafuu aadaa Oromoo keessatti kan dhimma tokkoof moggaafame bakkeen dhimma biroon walqabatu akka jiru ragaan kanaa olii ibsa.

4.3.1.3 Moggaasa Maqaa Dhala Dhabanii Booda Argachuun Walqabatan

Akka manguddooliifi beektonni aanichaa yeroo marii garee xiyyeeffannoofi afgaaffii ibsanitti, aadaa Oromoo keessatti namni dhala dhabee turee yoo argate, haala keessa

darbe kana moggaasa maqaa daa'immanii keessatti nicalaqisiisa. Moggaasni maqaa haala kanaan walqabsiisanii rawwatan keessaa muraasni kanneen armaan gadii ta'u.

A. **Dhiiraaf:** Olqabaa, Galgaloo, Gaaddisaa, Kafanaa, Boodanaa, Yaadataa, Turaa, Suutumaa

B. **Dubaraaf:** Galgalee, Gaaddisee, Suutumee, Boodanee

Booda keessa si argachuu kootiin yeroo dadhabbi koo ati Olqabaa kooti, galgala keessan si argadhee ati Galgaloodha, Galgaleedha, akkan hin miidhamneef Gaaddisa naaf taata, yeroo du'a kootis na kafanta, yeroo booddeen si argadhee ati Boodanaadha. Waaqni nayaadatee Yadataan jedha. Tureen si argadhee kanaafan Turaa jedhe, booda keessaa suuta jedhee waqni naa kennee kanaafuu Suutuma nayaadate jechuun yaada booda keessa ilmoo argachuu sana ibsata.

4.3.1.4 Moggaasa Maqaan Maatiin (Haatiifi Abbaan) Wallolanii Araaramuun Booda Bu'ureffatu

Akka yaada manguddooliin yeroo marii gareefi dhuunfaan kennaniitti Oromoon Aanaa Walisoo yeroo daa'immaniif maqaa moggaasu kan inni bu'ureffatu kan biraan haatiifi abbaan mucaa wallolanii yoo deebi'uun araaraman keessuma ulfa kan turtee yoo taate mucaan sana booda dhalatu sun yaada kana ka'uumsa gochuun akka maqaa moggaasan dubbatu. Kunis mucaan sun araara sana keessatti akka gahee yookaan carraa waan qabuutti ilaalama; yaada jedhu akka of keessaa qabu manguddooliin nihimu.

Yaada manguddooliin armaan ollitti kennan irraa ka'uun bu'ura moggaasa maqaa aadaa Oromoo keessaa tokko maatiin (haatiifi abbaan) wallolanii araaramuu akka ta'e hubatama. Haala kanaan maqaa ijoolleef ba'u

A. **Dhiiraaf:** Araarsaa, Urgeessaa, Deebisaa, Gammannee...

B. **Dubaraaf:** Araarsituu, Urgee, Jaalanee... jechuun moggaasu. Maqaaleen maggaafaman kunis maatiin wallole sun carraa mucaaniis/yyoonis ta'ee daa'ima sanaaf

jecha araaraman yaada jedhu ibsuuf daa'ima sanaan ati Araarsaa yookaan Araarsituu keenya jedhanii yookaan maatii biroon wal jaalatanii walitti akka urgaa'an godhe/te jechuun Urgeessaa yookaan Urgee jedhanii, Araaramuu saanitti gammaduu ibsuufis Gammanee yookaan Jaalanee jechuun yaada araaramuu maatii sanaa haala kanaan ibsu.

Akka manguddoonni odeeffannoo kana kennan ibsanitti jireenya maatii keessatti daa'imni jiraachuun haati manaafi abbaan manaa akka obsaan waliin jiraataniif cancala isaan walitti hidhu akka ta'e rageessu. Kana jechuun gama biraan maatiin daa'ima dhabuun waldhabuu yeroo daa'imman argate obsaan rakkoo isaanii furuun akka waliin jiraatan akka godhu ibsu. Bu'urri moggaasa maqaas kana kan giddu galeessa godhate ta'a.

4.3.1.5 Maqaa Guddina fi Sochi Qaamaan Walqabsiisuun Moggaafaman

Akka ragaan manguddoofi beektota irraa argame ibsutti, maqaan tokko tokko guddinaafi sochii qaama daa'imni sun yeroo dhalattufi sana booda qabdu bu'ura godhachuun akka ta'e agarsiisa. Kunis kan beekamuun guddaa yookaan xiqqaa ta'uu yookaan immoo si'aa yookaan suuta kan socho'u ta'uu irraa ka'ee kan kennamu akka ta'eedha. Maqaan haala kana bu'ureeffachuun moggaafaman:

- A. **Dhiiraaf:** Tulluu, Suutumaa, Carraaqaa, Burruusee, Baacaa, Bacharaa...
- B. **Dubaraaf:** Simbiree, Kurkudee, Jirgifee... jechuun maqaa baasu. Kunis mucaan/yyoon gudinnaafi sochii qaamaa maal akka fakkaatu ibsuufi. Haaluma kanaan guddina qaamaa agarsiisuuf Tulluu, Bachaaraa, Jirgifee faa jechuun yemmuu moggaasan sochiii qaamaa agarsiisuuf immoo Sinbiree, Kurkudee, Suutumaa, Carraaqaa, Baacaa jechuun akkaataasochii qaamaa mul'isuuf baasu.

Walumaa galatti ibsa manguddoorraa akka hubatamutti, maqaan daa'immanii tokko tokko buura godhamee kan moggaafamu guddinaafi sochii qaama mucaan/yyoon sun qabu/du irratti hundaa'un akka ta'e agarsiisa.

4.3.1.6 Maqaa Du'a Ijoollee Booda Dhalataniin Walqabsiisuun Moggaafaman

Akka manguddoonni yeroo marii garee xiyyeeffannoo ibsa kennaniitti maatiin daa'imni jalaa duutee, bu'ura kanaan maqaa akka moggaasan dubbatu. Akka ibsa manguddootitti namni duuti itti deddeebite yookaan yeroo tokko jalaa duute akka aadaa Oromoo Aanaa Walisootti yeroo daa'imna argatu, moggaasa maqaarratti du'a ijoolleen walqabsiisun moggaasa. Kunis, Waaqni akka itti araame kan argatan kana guddisuuf, akkasumas bakka isaa yookaan ishee duu'ee/tee kan bu'u ta'uu agarsiisuuf maqaa kana moggaasu. Haala kanaan maqaaleen moggaafamanis:

A. Dhiraaf: Iddoosaa, Beenyaa, Bulii, Guddataa, Jiraataa, Nagaasaa, Araarsaa fi kan kana fakaatan fa'a.

B. Dubaraaf: Bultuu, Eebbisee, Nagaasee, Araarsituu faa jechuun moggaasu.

Kunis Iddoosaa, Dagachiisaa, Obsee yoo jedhan bakka mucaa du'ee nuu buute, mucaa du'eef Waaqayyoo Beenyaa si nuuf kenne jechuu yoo ta'u, maqaan Bulii jedhu immoo ati nuu buli yookaan jiraadhu akka isa duraa nu jalaa hinta'in jechuuf baasu. Guddataa inni jedhu immoo inni kun nuu guddata hawwii jedhurraa baasu. Nagaasaa inni jedhus hawwii nagaatu isaa nuu ta'a jedhu ibsuufi. Maqaa Araarsaa jedhus waaqni nutti araame kan duraa lammata nutti hinfidu yaadafi hawwii jedhurraa moggaasu.

Maqaaleen armaan olii kun yeroo duuti ijoollee maatii tokko mudatu kan moggaafaman ta'u. Akka yaada manguddootaatti waaqayyo daa'ima kenneef bakka isa du'ee yookaan ishee duutee kan bu'anii guddatan, bulan, jiraatan akka ta'an hawwiifi kadhaa qabu haala kanaan moggaasa maqaa keessatti akka ibsatu mirkaneessu.

Dimshaashumatti, aadaa Oromoo aanichaa keessatti bu'ura moggaasa maqaa daa'immanii keessaa inni tokko du'a daa'immanii booda ilmoo argachuun walqabsiisuun kan moggaafamu ta'uu isaa agarsiisa.

4.3.1.7 Maqaa Fedhii Maatii Malee Dhalachuu Daa'immanii bu'ura Godhachuun Moggaafaman

Akka yaada manguddooliifi beektonni Aanaa Walisoo yeroo marii garee xiyyeeffannoofi afgaaffi ibsanitti utuu saayinsiin hinbaldhatin dur waanti ulfa ittiin ittisan waan hinturreef fedhii malee dhalachuu daa'immanii ilaalchisuun maqaalee moggaafaman akka jiran dubbatu. Kannarraa ka'uun hawaasni Oromoo aanichaa yoo maqaa moggaasu akka armaan gadiitti kaa'a.

A. **Dhiiraf** : Fedhassaa, Haata'uu, Yaadasaa, Akkawaaq fi kan kana fakkaatan ta'u.

B. **Dubaraaf**: Fedhashii, Haataatuu, Yaadashii fi kan kana fakkaatan maqaaleen jedhaman moggaafamuu danda'u.

Kunis maqaa Fedhasaa/ Fedhashii utuu saayinsiin akkana hinbabaldhatin karoora maatii yookaan ulfa ittisuu yeroo hindandeenyetti yeroo daa'imni dhalate/tte fedha maatiisanaa malee akka dhalate/tte ibsuuf yookaan immoo fedha waaqati malee yaada agarsiisuuf fayyadamu.

Haata'uu yookaan Haataatu kan jedhan immoo erga dhalate/tte simachuu malee furmaata biraa akka hinqabne agarsisuuf baasu. Maqaan Akwaaq jedhu immoo keessumaa maatiin haarka qalleessi utuu hinbarbaanne yooo argate, guddisuuf akka waaqni jedhe taana jechuuf maqaa kana moggaasa.

Maqaalee haala kanaan fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii agarsisuu moggaafaman aadaa Oromoo aanichaa keessa akka jiru agarsiisa.

Walumaagaltee aadaa Oromoo aanichaa keessatti bu'ura moggaasa maqaa keessaa tokko fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii akka ta'e agarsiisa.

4.3.1.8 Maqaa Saalli Walfakkaatu Walitti Aanee Dhalachuu ibsuuf Moggaafaman

Akka yaada manguddoorraa argameetti maatiin tokko saala garaa garaa walkeessa utuu argatee irra caala filata. Haata'u malee yeroo tokko tokko walitti aansee ijoollee saala

walfakkaataa ta'an yeroo argatu haalli itti moggaasa maqaa keessatti ibsatuun akka jiru ragaan manguddoo irraa argame ni'ibsa. Moggaasni maqaa haala kana ibsuuf moggaafaman:

A. **Dhiiraf** :Tarreessaa, Fufaa, Dabalaa, Hordofaa fii kan kana fakkaatan ta'uu danda'u.

B. **Dubaraaf**: Sinseene, Hinjibbuu fi kan kana fakkaatan maqaalee haala kanaan moggaafamu danda'an akka ta'e ibsama.

Maqaan Tarreessaafi Fufaa jedhu saaluma duraan dhalataa turetu ammas haaluma walfaakkaatun itti aanee dhalate yaada jedhu ibsuuf yoo moggaafamu, Sinsseneefi Hinjibbuun nuti illee kan biraa yoo eegneyyuu haata'u jibba hinqabnu yaada jedhu ibsuuf gargaaramu.

Egaa akkaataan maatiin tokko utuu dhiira argachuuf barbaadu dubara walitti aansee argatu yookaan faallaa isaa ta'u yeroo jirutti mufii isaa kana moggaasa maqaa keessatti haalli itti ibsatu akka jiru manguddoonni ibsu.

Walumaagalatti moggaasni maqaa saalli walfakkaatu walitti aansee dhalachuu ibsuuf moggaafamu aadaa Oromoo aanichaa keessa akka ture ragaaleen nimirkaneeessu.

Fakkii 5

Manguddoolii wajjin marii garee xiyyeeffanoo, galma Gamoo Hoteela Sinboo, Magaalaa Diilallaatti taasifame keessatti yeroo qorataan mariisisu suuraa agarsiisudha.

Fakkiin kun yoo ibsamu kan dhaabbatu qorataadha, harka isa gara bitaati mirgatti kan jiran

1. <i>Obboo Tasfaayee Jabeessaa</i>	6. <i>Obboo Taklaannaa Baqqaanaa</i>
2. <i>Obboo Suufaa Galataa</i>	7. <i>Obboo Tafarraa Awwaqaa</i>
3. <i>Obboo Lataa Biqilaa</i>	8. <i>Obboo Alamuu Qorichaa</i>
4. <i>Obboo Ayyalaa Guultii</i>	9. <i>Obboo Margaa Bayyuuti</i>
5. <i>Obboo Qarneessaa Fayyisaa</i>	

4.3.1.9 Maqaalee Abdiifi Hawwii Fuula Duraa Bu'ureeffachuun Moggaafaman

Akka yaada manguddooliin yeroo marii garee xiyyeefanoofi afgaaffii ibsanitti Oromoon aanichaa yeroo daa'immaniif maqaa baasuu kan inni bu'uraa godhatu keessaa Abdiifi Hawwi gara fuula duraatti mucaa/yyoo argataniif qabaniifi karaa mucaa ofii isaaniif kan qabanillee ibsuuf kana ka'uumsa godhatanii akka moggaasan dubbatu. Kunis mucaa/yyoon isaani gara fuula duraatti utuu qaqqabee/dee abbalan akka moggaasan bira ga'uu danda'ameera. Gama biraanis mucaan dhalate/tte gaafa guddatte jireenya keenya jijjiiruun sadarkaa gaariin nu ga'a yookaan geessi yaada jedhus of keessaa akka qabu yaadni manguddoolii kanaa ni mul'isa.

Yaada manguddoolii kana yaada walfakkaataa, Stewart (1967:10) "*Name represents ambition or hope for the child's future. In all culture parent invest their own good wish and hope when they choose the name for their good wish and hope when they choose the name for their child,*" jedhee ibse wajjin kan walsimu ta'ee mul'ata.

Yaadni barreessaa kanaa maqan daa'imaaf moggaafamu hawwii maatiin fuula durati mucaa/yyoo saniif qaban ibsu akka danda'u mul'isa. Aadaa hawaasa hundaa keessatti abdiifi hawwiin maatiin ijoollee isaaf qabu maqaa filee baasu keessatti akka mul'isu namatti agarsiisa.

Yaada manguddoolii kanaarraa akuma hubatamutti aadaa Oromoo aanichaa keessatti bu'urra moggaasa maqaa daa'immanii keessa inni tokko abdiifi hawwii gara fuula

duraatti maatiin daa'ima isaaf qabu ta'a. Haala kanaan maqaan abdiifi hawwii gara fuula duraa mul'isuun moggaafaman muraasni isaanii:

A. Dhiiraaf: Abdii, Abdiisaa, Fayyisaa, Badhaadha, Badhaanee, Qananiisaa, Jiidhaa, Milkii , Caalaa, Mootii, Miidhagsaa, Bareechaa

B. Dubaraaf: Fayyinee, Jiituu, Sooretti, Qananii jechun moggaasa.

Kunis Badhaadha yeroo jedhu hawwiin inni mucaa isaaf fuula duratti qabu badhaadhuu isaa hawwaan akka ta'e agarsiisa. Jiidhaa/ Soorettii yoo jedhus jireenyi isaa yookaan ishii sorummaa fi qananii akka ta'u hawwuun yookaan ofiillee abdachuun akka ta'e mul'isa. Miidhagsaa, Bareechafi Qananii kanneen jedhan immoo gaafa guddatan kan maatiif jireenya isaanii akka midhagsan, bareechanifi qananiisan abdii qaban mul'isuuf akka baasan agarsiisa.

4.3.1.10 Moggaasa Maqaa Lakkuu Dhalchuu Sababeeffachuun Moggaafaman

Yaadni manguddoolirraa argame akka ibsutti maqaan daa'imman lakkuu dhalatanii haalli itti moggaafamu adda ta'uu ibsu. Haaluma kanaan ijoollee lakku dhalatanii fi maqaan lamaan isaanii dhiira yookaan dubara ta'uu yookaani immoo dhiirafi dubara ta'uu isaanii bu'ureeffachuun haalli itti moggaafamu akka jiru dubatu. Akkaataa maqaaleen kun itti moggaafamaa tures muraasni isaanii akka armaan gadiitti ibsama.

A. Daa'imman lakkuu dhalatan lamman dhiira yoo ta'an

Daa'imman lammaan lakkuu dhalatan yoo dhiira ta'an maqaa hundeen jecha tokko ta'etu moggaafamaaf. Haaluma kanaan akka fakkeeniyatti kan moggaafaman: Gamadaafi Gammannee, Fayyeerafi Fayyisaa, Boonsaafi Boonaa, Jiraanneefi Jiraataa, Dirriibaafi Dirribii ta'a.

B. Daa'imman lakkuu dhalatan lamaanu yoo dubara ta'an

Daa'imman dhalatan sun lamaanu yoo dubara ta'an immoo maqaan akka: Kumeefi Kumashii, Yadashiifi Yaadanii, Margeefi Margituu, Leellofi Leellisee, Hirpheefi Hirphannee, Kuulifi Kuulanii fa'a.

C. Daa'imman dhalatan dhiirafi dubara yoo ta'an

Daa'imman lakkuu dhalatan sun immoo saala garaa garaa yoo ta'an immoo: Boonsaafi Boontuu, Caalafi Caaltu, Urgeessafi Urgee, Badhaadhafi Badhaatu fi kan kana fakkaatan moggaasu.

Akka yaada manguddoolifi qorattoota aadatti Oromoon aanichaa yeroo ijoollee lakkuu dhalataniif maqaa walitti dhiyaatu yookaan hundeen jechaa tokko ta'e akka baasan agarsiisa. Ka'uumsi moggaasa kanaas ijoolleen lakkuu dhalatan guyyaa tokko dhalachuu isaanitiin carraafi ayyaana walfakkaataa qabaachuu isaani agarsiisuuf akka moggaasan mul'isa. Haaluma kanaan aadaa hawaasichaa keessatti daa'imman obbolaa ta'anii maqaa walfakkaata qaban akka lakkuu dhalatan mul'isuuf tajaajila.

4.3.1.11 Moggaasa Maqaa Miidhagina yookaan Fokkisumaa Bifaa Bu'ura Godhachuun Moggaafaman

Yeroo marii gareefi afgaaffii manguddootafi beektotaa yaadni argame akka ibsutti daa'iimni dhalate/tte miidhagina yookaan fokkisumma isaanii walqabatee maqaan moggaafamu akka jiru himu. Haaluma kanaan bifa daa'ima ibsuuf akka fakkenyatti maqaan moggaafaman armaan gadiitti ta'aniiru

A. Dhiiraaf: Naatoo, Mararaa, Funyatee, Jaldu,

B. Dubaraaf: Miidhagduu, Simboo, Marartuu, Abaaboo, Taliilee, Fungee, Godeettii fa'a.

Maqaalee armaan olii kana yoo ilaallu maatiin moggaasa akkanaa baasu bareedaa/dduu yookaan fokkisaa/ftuu ta'uu daa'ima sanaa mul'isuuf moggaasa. Haaluma kanaan Naatoo jedhee naato qabeessa akka ta'e, Funyatee jedhee funyaan akka hinqabne yookaan cafaqoo akka ta'e agarsiisuf, Miidhagduu, Marartuu, Abaaboo fi Taliilee jedhee miidhagina qabaachuu, bareeddee nama mararuu, akka abaaboo kan nama hawwattu ta'uu agarsiisuuf yoo ta'u, kan akka Fungeefi Goddeetti immoo fokkiftuu ta'uu mul'isuuf akka moggaafaman ibsu.

Walumaagalatti yoo ilaallu akka aadaa hawaasa Oromoo aanichaatti midhaginni yookaan fokkalsumman daa'immanii bu'ura moggaasa maqaa akka ta'an hubachuun danda'ameera.

4.3.1.12 Moggaasa Maqaa Amala Daa'ima Sanaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman

Yaada manguddooliifi beektota aanichaarraa argameen bu'urri moggaasa maqaa inni biroon amala daa'ima dhalatee/ttee sanaa bu'ura godhachuun akka moggaafamu ibsu. Haaluma kanaan haala amala daa'ima sanaa bu'ureeffachuun maqaaleen moggaafaman keessaa muraasni akka armaan gadiitti taa'u:

- A. Dhiiraaf:** Nagaa, Qalbeessaa, Sardaa, Muddaa, Ariitii, Damboobaa, Qabbaneessaa
- B. Dubaraaf:** Qabbanee, Nagaasee, Damboobee, Suutumee faa jechuun moggaasu.

Maqaaleen armaan olii kun amala daa'ima sanaa kan nama hinjeeqneefi nagaa maatii sanaa kennuu isaatiin Nagaa, qalbii qabeessa ta'uu isaatiin Qalbeessaa, boqonnaa dhoowwu yookaan ariifachiisuu isaatiin: Sardaa, Muddaafi Ariitii, qabbanooftuu ta'uu ishii ibsuuf: Qabbaneefi Damboobee jechuun akka moggaasan hubatameera.

Dimshaashumatti, Oromoon aanichaa amala daa'imni qaban bu'ureeffachuun maqaa akka moggaasu hubachuun danda'ameera.

4.3.1.13 Maqaa Amantii Bu'ura Godhatanii Moggaafaman

Akka yaada odimtootarraa argametti maqaaleen amantii bu'ureeffatanii moggaafaman akka jiran dubabbatu. Haaluma kanaan maqaaleen akka fakkenyaatti eeraman kanneen armaan gadiiti: Waaqumaa, Waaqkennee, Waaqtolaa, Waaqjiraa, Waaqgaariifi kanaaf kan kana fakkaatan fa'a.

Akka yaada odimtootarraa argametti maqaan amantiin walqabate kun baay'inaan ijoolee dhiiraaf kan moggaafamu yoo ta'u sababnisaas Waaqni saala dhiiraan waan beekamuuf akka ta'e ibsu. Haaluma kanaan kan kana naa godhe yookaan ilmoo naa kenne Waaquma

jechuun: Waaqumaafi Waaqkennee yoo jedhan, Waaqnii naaf tole jechuun Waqtolaa, Waaqni ilmoo akka kennef jiraachuusaafi gaarii ta'uu isaa ibsuuf: Waaqjiraafi Waaqgaarii jechuun akka moggaasan ibsama.

Haala kanaan yoo ilaalamu moggaasni maqaa amantii bu'ura godhachuudhan kennamu akka jiru hubatameera.

4.3.1.14 Moggaasa Maqaa Yeroo Ammaa Bara 1991 Kaasee Ammayyummaa Bu'ureefachuun Moggaafaman

Yaadni manguddooliifi beektota irraa argameen maatiin muraasni daa'imman isaanitiif maqaalee Afaan Oromoo bifa aammayyaan baasaa akka jiran, akkasumas dargaggoonni tokko tokko yeroo ammaa maqaan ibsituu eenyummaa ta'uun galeef maqaa isaani dur afaan saba biraatin moggaafameef gara Afaan Oromootti jijjiiraa akka jiran ibsu. Kunis maqaan duraan jecha afaan saba biraan moggaafameeffitti akka hingammannefi dhiibbaan akka ture nimuldhisa.

Haaluma kanaan yaadafi fedhiisaanii maqaa ibsuu kan afaan isaanitiin baafatan akka fakkeeniyatti dhiyaataniiru:

Haaroom, Nandursan, Diinayaas, Naafleet, Marsiimoy, Keebek, Beekanof, Jennenus, Diinadiig, Haqabaas, Siiforan, Keetooraan, Bilisummaa, Firaankoor, Kamiriyaan, Yeroosan, Naahilifi kan kana fakkaatan moggaasu yookaan moggaafatu.

Maqaaleen haala kanaan yeroo ammaa moggaafaman baay'een jechoota tishoorraa akka moggaafamaniifi haala dur akka aadaafi duudhaa maqaa daa'immaniif Oromoon moggaasu fakkaachuu dhiisullee haala ammayyummaa qaabuun jechoota Afaan Oromootti fayyadamuun gaarii ta'uusaa ibsu. Haata'u malee saala lamaan gargar baasuu dhiisuniifi dudhaa dagachuun akka dadhabinaatti ka'eera.

4.3.2 Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakkeewwanii

Hawaasni tokko bakkeewwaniif yeoo maqaa moggaasu lafumaa ka'ee jecha affanitti dhufe jechuun utuu hintaane wanta bu'ura godhatee moggasu adda addaa qaba. Haaluma kanaan bu'ura moggaasa maqaa bakkeewwanii akka armaan gadiitti ilaala.

4.3.2.1 Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa/ Sanyii Namaa Bu'ureeffachuun Moggaafaman

Akka manguddoonnifi beektonni yeroo marii garee xiyyeeffannoofi dhuunfaan, “Bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii maali?” jedhuuf yeroo deebisan bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii maqaa namaa ta'uufi haala qabsuma lafaa dur taasifamaa tureen walqabatee seenaa ture dabarsuuf maqaa namaa/ sanyii naannoo sana qubatee ibsuuf akka itti fayyadaman ibsu. Haaluma kanaan maqaaleen aanicha keessatti moggaafamaniis Waliso, Maaruu, Kirosii, Dargee, Kube, Dullelee fi kan kana fakkaatan akka ta'an dubbatu. Yaada manguddoota kan deeggaru Powell (1990:24) yoo ibsu “*Many people names are derived from personal names...*” jechuun kaa'een walsima.

Haaluma kanaan, bakkeewwan kun bu'urri mogaasa maqaa isaanii maqaa namaa ta'uu akka armaan gadiitti ibsama:

Waliso: Argamni isaa akkuma boqonnaa tokko keessatti ibsame ta'ee, maqaan kun kan moggaafame ilmaan Liban Macaa sadan (Ammayya, Walisofi Kuttaayee) keessaa Walisoon akka mogga'e himama.

Maaruu: bakki kun kan aguugee argamu naannoo gandoota Waraabuu Bariyoofi Kaarroo Simalaatti yoo ta'u, maqaan “Maaruu” jedhu ilma Koyyee Walee Walisoo irraa akka argame odeeffannoon ni'ibsa.

Kiirosii: bakki kun kan argamu gandoota aanichaa keessaa Ganda Maaruu Babaldhii keessatti. Maqaa kanas kan argate, “Kiirosii” ilma Dha’ee Koyyee Walee Walisoorraa ta’uu odeeffanoon nimul’isa.

Dargee: bakki kunis kan argamu gandoota aanichaa keessaa Ganda Maaruu Babaldhii keessatti yoo ta’u moggaasa kanas kan argate, “Dargee” ilma Alkuu Koyyee Walee Walisoorraa akka ta’e oddeeffanoon ni’addeessa.

Kubee: argamni bakka kanaa gandoota aanichaa Babaldhi Qarabichoo jedhamu keessatti yoo ta’u, maqaa kanas kan argate “Kubee” ilma Koyyee Walee Walisoorraa akka ta’ee odeeffannoon argame ni’ibsa.

Dulleelee: bakkii kun kan argamu gandoota aanichaa kan ta’an keessaa Ganda Walluu Soomaa keessatti. Maqaa kanas kan argate “Dulleelee” ilma Koyyee Walee Walisoorraa akka ta’ee ragaaleen ni’addeessu.

Koji: argamni bakka kanaa gandoota aanichaa keessaa Ganda Obbii Kojii keessatti yoo ta’u maqaa kanas kan argate “Koji” ilma Maaruu Koyyee Walee Walisoorra akka ta’e odeeffannorraa argameera. (BATO 2006:148)

Kanaafuu, bu’urri moggaasa maqaa bakkeewwanii keessaa tokko maqaa namaa akka ta’e agarsiisa. Dabalataanis warrii baay’inaan naannoo kana qubatanii jiran ilamaan Walisoo ta’uu kan ragaa bahaniidha.

4.3.2.2 Maqaalee Bakkeewwanii Haala Qilleensaa Bu’ureeffachuun

Moggaafaman

Akka ibsa odimtootaatti yeroo marii garee xiyyeeffannoofi afgaaffii kennaniitti, bu’ura moggaasa maqaa kan ta’an keessaa tokko haala qilleensa naannoo sanaa akka ta’e dubbatu.

Haaluma kanaan moggaasni maqaa bakkeewwan aanicha keessa jiran keessatti moggaafaman: Diilallaa, Haraa hoo'aa, Baddaa, Qooraafi kan kana fakkaatan ta'uu mirkaneessu.

Diilallaa: magaalota Aanaa Walisootti argaman keesaa tokko Diilallaadha. Magaalli kun Finfinneerraa kiilomeetira dhibba tokko, Magaala Walisoorra immoo kiilomeetira kudha afur fagaattee kan argamtuufi dandiin Finfinneedhaa Jimma deemu kan keessa darbuudha. Maqaan “Diilallaa” jedhu kunis kan moggaafameef namoonni dur daldalaa deeman achi bulanii, isaan keessaa namni tokko du'ee waan buleef, diilallatu ajjeesse jechuun haala qilleensaa irraa ka'anii akka mogaasan odeeffannoon ni'ibsa.

Haraa Hoo'aa: bakki kun kan argamu ganda aanichaa keessaa tokko kan taate Ganda Maaruu Babaldhii keesatti yoo ta'u moggasa kanas kan argate lafa harawa randaan marfamee hoo'u waan ta'eef akka ta'e odeeffannoon ni'agarsiisa.

Baddaa: maqaan kun bakka adda addaattis qilleensa isaan walqabatee kan kennamu yoo ta'u, aanicha keessas naannoon Ganda Dasee Jaboo, Baddaa jedhamee akka waamamu odeeffannoon ni'ibsa.

Qoora: bakki kun magaalaa xiqqoo Magaala Diilallaafi Tulluboolloo gidduutti argamtu yoo ta'u, maqaa kanas kan argatte yeroo gannaa kan hindhoqqoofneefi yoo roobellee daftee kan qoortu ta'urraa ka'ee maqaan kun akka kennameef odeeffannoon ni'eera.

4.3.2.3 Maqaalee Bakkeewwanii Wantoota Naannoo Sanatti Baay'inaan Argaman Bu'ureeffachuun Moggaafaman

Akka ibsa manguddoolifi beektota Aanaa Walisootti bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii baay'inaan kan moggaafame wantoota naannoo sanatti baay'inaan argaman yookaan biqilan akka ta'e dubbatu.

Yaada maguddoolii kana kan walfakkaatu, Eugene (1997:2) yoo ibsu “*Each place names has an image that portrays the physical and environmental characteristics of the place,*” jedhuun kan walfakkaatudha.

Haala kanaan wantoota baay’inaan naannoo sanatti argamu bu’ureeffachuun kan moggaafaman: Adaamii, Kattaa, Qarsaa, Daraaraa Ibichaa, Ancabbii, Waleensuu, Birbirsaa, Ejersa, Andoodee fi kan kana fakkaatan ta’u.

Adaamii: naannoon “Adaamii” jedhamu kun kan argamu gandoota aanichaa keessaa Ganda Adaamii Gootuu keessatti yoo ta’u qee’een jireenya ‘Abbaa Booraa’ yookaan Dajjaazmach Garasuu Dhukifi bakki bashannanaa yaadanno isaaniis achii keessatti argama. Maqaan kunis naannoo sanatti dur biqiltuun adaamii bay’inaan jiraachaa turuurraa akka ta’e ka’a.

Kattaa: bakki kun Ganda Obbifi Osolee keessatti kan argamu yoo ta’u, maqaa kanas kan argate dharaa gurguddaa yookaan kattaa baay’inaan naannoo sanatti argamurraa akka ta’e ragaan ni’ibsa.

Qarsaa: bakki kun kan argamu Ganda Maaruu Babaldhii keessattit kan argamu yoo ta’u, dhagaan afamaan bay’inaan naannoo sanatti argamuurraa akka ta’e ragaan ni’eera.

Ancabbii: argamni bakka kanaa Aanaa Waliso, Ganda Xombee Ancabbii keessatti kan argamu yoo ta’u, moggaasa kana kan argate, biqiltuun ancabbii dur baay’inaan naannoo sanattii argamaa turuurraa akka ta’e odeeffannoon nihiima.

Birbirsaa: bakki kun kan argamu Ganda Waraabu Bariyoo aanichaa keessatti kan argamu yoo ta’u, maqaa kanas kan argate naannoo sanatti mukni birbirsaa baay’inaan biqilee kan argamaa tureerraa akka ta’e dubbatama.

Andoodee: argamni bakka kanaa Aanaa Walisoo ganda Maaruu Faaqqee keessa yoo ta’u, moggaasa maqaa “Andoodee” jedhus kan argate biqiltuu andoodee dur baay’inaan naannoo sana tureerraa akka ta’e odeeffannoon agarsiisa. Kanas kan mirkaneessuu

hardhumallee naannoo biqiltootaaa kaan caalanii kan argamaniifi dha. Kattaafi Qarsaanimmoo akka mukeenii waan hin mancaaneef achii ciisanii kan ragaa bahan fakkaatu.

Dimshaashumatti, wantoonni naannoo sanatti baay'inaan argaman yookaan biqilan bu'ura moggaasa maqaa bakkeewwanii aadaa Oromoo aanichaa akka ta'an hubatama.

4.3.2.4 Maqaalee Bakkeewwanii Taatee Bakka Sanaan Walqabatani Moggaafaman

Akka yaada manguddooliifi beektoota aadaa irraa yeroo afgaaffii, marii garee xiyyeeffannoofi daawwannaa godhameetti bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii inni biroon taatee bakka sanaa akka ta'eedha. Haala kanaan maqaaleen moggaafaman: Sanqallee, Haraa nadheenii, Seetoo fi kan kan fakkaatan fa'a. Kanas gaaffi bu'urri moggaasa maqaa maal akka ta'e gaafatamaniif yoo deebii kennan:

Sanqallee: ilaalchisee Oboo Milkeessaa Bopheessaa yoo deebii kennan bakki kun kan argamu Aana Walisoo Ganda Sanqallee Hallee Mariyaam keessatti yoo ta'u, maqaa "Sanqallee" jedhu kanas kan argate namichi saanqaa baatee otuu deemuu lagni guute saanqaa wajjin fudhatee deemnan saanqaallee nyaate jennaan sanumaan Sanqallee jedhamee akka moggaafame odeeffannoon ni'ibasa.

Haraa Nadheenii: bakki kun kan argamu Aanaa Walisoo keessaa Ganda Maaru Babaldhiitti yoo ta'u, moggaasa kanas kan argate lafa harawa ta'ee dur dubartoonni walga'anii daabee walii dhahan irraa akka dufe odeeffannoon ni'addeessa

Seetoo: kan ilaalchisuu Obboo Mitikuu Duraa deebii yoo kennan maqaan Seetoo jedhu kun immoo yeroo sirna 'nafxanyaa' Oromoon Maaruu fi Amaarri wallolutti, namichi Amaarrii tokko harawa keessa dhokatee utuu jiruu arganii ajjeesuu jennaan 'ሴት ነኝ አትግደሉኝ' jennaan "Seetoo koo" jedhee ofitti moggaase. Bakki sunis "Seetoo"

jedhamee hanga yoonatti waamama. Kanarraa ka'uun Oromoon moggaasa maqaa bakkeewwanii taatee sanaan akka moggaasu agarsiisa.

Fakkii 6

Obboo Tasfaayee Daandanaa, Itti gaafatamaa Waajjira Aadaafi Turizimii Aana Walisoo, Ebla 30, 2008 yeroo odeeffannoo kennan

4.3.2.5 Maqaalee Bakkeewwanii Maqaa Namaafi Haala Bakka Sanaa Walqabsiisun Moggaafaman

Dabalataan adeemsa qorannoo keessatti moggaasni maqaa bakkeewwanii maqaa namaafi haala bakka sanaa walqabsiisun akka moggaafamu odeeffannoon manguddooliifi beektota aanicharraa argame ni'ibsa. Haala kanaan aanicha keessatti maqaaleen moggaafaman: Bosona gootaa, Kistaana Amosaa, Koonnoo Lafee Arbaafi kan kana fakkaataniidha. Odeeffannoo argameen bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwan muraasaa akka armaan gadiittii dhiyaata:

Bosona Gootaa: bakki kun kan itti argamu gandoota aanichaa keessaa Ganda Maaruu Babaldhiitti yoo ta’u bu’urii moggaasa maqaa kanaa maqaa nama Gootaa Burqaa jedhuufi bosona bakka sana lafa isaarra tureen walqabatee akka moggaafame Obboo Margaa Acaalu marii gareerratti dubbataniiru.

Kistaana Amoosaa: maqaan kun kan moggaafameef lafa olka’aa yookaan kistaanaafi maqaa namaa Amoosaa jedhu walitti fiduun akka ta’e himama. Bakki kunis kan argamu gandoota aanichaa keessaa tokko kan ta’e Ganda Kaarloo Simalaa keessatti. Dur bakka kanatti gootni beekamaan Maaruu, **Amoosaa Tuqaa** jedhamu korma qalee kan itti irreeffatuufi Waaqa itti kadhaata ture. Haata’u malee, Fiitaraarii Haabtagiyoorgis yookaan Qusee Diinagdee bataskaana ”**ማሩ ማካኤል**” yookaan Mikaa’eela Maaruu iddoo itti dhaabaniidha. Kana gochuun isaaniitti(Qusee) gammadanii “Siin hingooneeree yaa Amoosaa bataskaana qe’ee kee sii dhaabee,” jennaanin, Amoosaan “Naagooteeree naagootee qe’EEKOO qe’ee boowaa gootee, kan jala du’e hundi qe’ee kootti dhufee boowaa,” jedhe jedhama jechuun marii garee irratti Caamsaa 14,2008 beektota keessaa Obboo Mitikkuu Duuraa yaada isaani kennaniiru.

Seenaan dubbatamu kun Oromoon dur tullu yookaan lafa olka’aa irratti akka waaqeffatuufi Amoosan maqaa goota beekamaa Maaruu ta’uun dhugummaa bu’ura moggaasa maqaa bakkeewwanii kan maqaa namaafi haala bakka sanaa walqabsiisuun moggaafamu akka ta’e mirkaneessa.

Koonnoo Lafee Arbaa: Koonnoon maqaa namaa yoo ta’u lafee arbaa inni jedhu dur arbi bakka sanatti du’ee lafeen isaa akka achi turefi maqaa Koonnoo kanaafi lafee arbaa walqabsiisuun akka moggaasan Obboo Tasfaayee Daandanaa Ebla 30, 2008 ALI yeroo afgaaffi yaada isaani kennaniiru. Kanaafuu, moggaasni maqaa bakkeewwanii maqaa namaafi haala bakka sanaa walqabsiisuun akka moggaafamu kan mul’isu ta’a.

Walumaagalatti, moggaasni maqaa bakkeewwanii maqaa namaa, waantoota baay’inaan naannoo sanatti argaman, taatee bakka sanaa akkasumas maqaa namaafi haala bakka

sanaa walqabsiisuun kan moggaafamu akka ta'e yaadni karaa af-gaaffiifi marii garee xiyyeeffanoo manguddootaafi beektotaaf godhamerraa hubachuun danda'ameera.

Fakkii 7

Manguddoolii marii garee xiyyeeffanoo, galma Gamoo Hoteela Sinboo Magaalaa Diilallaatti taasifame

Mirgaa gara bitaatti maqaan manguddoo marii kanarratti hirmaatanii

1. *Obboo Alamu Qorichaa*
2. *Obboo Taffarraa Awwaqaa*
3. *Obboo Nadhasaa Guutaa*
4. *Obboo Abarraa Gumjaa*
5. *Obboo Abarraa Diroo*
6. *Obboo Milkeessaa Bopheessaa*
7. *Obboo Margaa Acaaluu*
8. *Obboo Shugguxee Hundeessaa*
9. *Obboo Margaa Bayyuu*
10. *Obboo Mitikkuu Duraa*
11. *Obboo Dayeessaa Gaaddisaa*
12. *Obboo Taklaannaa Baqqaanaa*
13. *Obboo Qarneessaa Fayyisaa*
14. *Obboo Ayyalaa Guultii yoo ta'an kan dhaabbatu Guula Abarraa Diroo Waaqa kadhachuun yeroo mariin jalqabamuuf jedhuudha. Inni kaan kan dhaabbatu viidiyoo waraabuun kan tajaajilu Dargaggoo Qaalkidaan Seefuti.*

4.4 Dhiibbaa Sirnoonni Siyaasaa Darban Sirna Minilikii Kaasee Moggasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkewwaniirratti Geessisan

Qorataan manguddooliif beektota irraa bifa afgaaffiifi marii garee xiyyeeffanoo dhiyaaterratti hundaa'uun akkasumas daawwannaan odeeffannoo yeroo sassaabu, akka yaada isaaniitti dhiibbaan guddan gama kanaan ga'e akka jiruufi kunis aadaafi dhudhaa gama moggaasa maqaan jiru akka hawaasni Oromoo dagatuuf kan biraan akka dhaalamu ta'aa akka ture dubbatu. Kunis kan agarsiisu yeroo sabni tokko gabroomu miidhaan gama kanaanillee akka godhamu agarsiisa. Yaada kana kan deeggaartu Omura (1994) *"Some Oromos essentially become Ethiopians changing their names and their piece of their cultural identity in order to live among the dominant culture with less discrimination,"* jechuun kaa'a. Kana jechuun hawaasichi addatti dhiibbaan utuu irra hinga'in jiraachuuf aadaa warra gabroomfatee dhaaluun maqaa isaaniii baafataa akka ture agarsiisa.

Akkuma yaada odimtootarraa argamee keessaa gaaffii dhiibbaa sirna Minilikii kaasee moggaasa maqaa daa'mmanirratti geessisan jiraa jedhuuf Obboo Dheeressaa Galaalchaa Caamsaa 6, 2008 ALI yoo deebisan daa'imman Oromoo dur akka aadaafi duudhaa hawaasichaatti moggaafamu caalmadhaan hafuufi dagatamaa akkasumas tuffatamaa akka dhufeeffii kan biraan akka dhaalamaa ture dabalani addeessu. Haaluma kanaan maqaa daa'immanii Oromoon dur moggaafataa ture akka fakkeenyaatti: Tolaa, Caalaa, Gammaddaa, Boontuu, Caaltuu ture, gara Baqqalaa, Kabbadaa, Tashoomaa, Birhaanee, Kabbabuush, Gabra Maariyaam, Walda Giyoorgisifi kan kan fakkaatannitti jijjiirrataa akka ture dubbatu. Akkasumas maqaa bakkeewwanii ilaalchisee kan akka fakkeenyaatti aanichaa keessaa maqaan bakkaa Waliso gara 'Giyoonnitti' osoo amma maqaa ganamaatti hindeebi'in akka jijjirame ture dubbatu.

Walumaagalatti, dhiibbaan kun dhiibbaan sirnoota darbaniin godhamaa ture aadaafi afaan warra moototaa guddisuun kan warra kaaniii akka sarbamuufi hawaasichi eenyummaa isaa wallaalee kan saanii akka hordofu yookaan dhaalu godhame turuu agarsiisa.

Fakkii 8

Obboo Dheeressaa Galaalchaa (Hayyuu) jiraataa Aanaa Walisoo Ganda Sanqallee Aalle Maramii (Caamsaa 6, 2008) yeroo odeeffanoo afgaaffii qorataan dhiyeesseef kennan suuraa ka'e.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, GOOLABAAFI YABOO

5.1 Cuunfaa

Qorannoon kun xiinxala mogaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii irratti kan gaggeefame yoo ta'u, qorannoo kanas daangeessuufi qabatamaa taasisuun waan barbaachuu qorataan haala qabatamaa Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoorratti xiyyeefachuun, qoratee dhiyeessera. Qorannichis "Xiinxala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan Aanaa Walisoo" mata duree jedhu kan bu'ureeffate yoo ta'u moggaasni maqaa kun akkaataa itti rawwataa ture adda baasuuf, odeeffannoo manguddooliifi beektotarraa argame xiinxaluun hiikni akka itti kennamu ta'eera. Haaluma kanaan ragaan funaaname akkaataan itti hiikamaniifi qaaceffaman boqonnaa araffaa keessatti tokko tokkoon taa'ee jira.

Qorannoo kana gaggeessun, kaayyoo qorannichaa akka galma ga'uuf qorataan mala qorannoo 'Akkamtaa' jedhamu kan fayyadame yoo ta'u, iddattoo filachuurratti akaakuu idaatteessuu miti-carraa keessaa iddattessuu 'Akkaayyoo' fayyadamuun, manguddooliifi beektota aanichaa keessa moggaasa maqaarratti hubannoo gahaa qabu jedhee itti amane waajjira Aadaafi Turizimii aanichaa waliin ta'uun filachuun karaa afgaffiifi marii garee xiyyeeffannoo gaaffiin gama qorataan dhiyaatee booda deebii manguddooliifi beektonni kennan bu'ureeffachuun, akkasumas daawwannaan ragaan argame kun akka hiikamee, ibsi itti kennameefi xiinxalamee dhiyaatu ta'eera. Akkaataa qorannoo kanaattiin aadaa Oromoon aanichaa qabu keessaa tokko, aadaa moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii akka ta'e kan adda bahe yoo ta'u, gama akaakuu moggaasa maqaa daa'immanii aanichaa sirna Minilik dura gosti sadii jiraachuun hubatameera. Sana booda garuu gama amantiifi siyaasan afaan warra moototaa guddisuuf jecha dhiibbaa gaggeefameen maqaan moggaafaman kan afaan Oromootiin hintaane nijiru. Fakeenyaaf: Baqqallaa, Tashoomaa, Tigist, Beetaliheem, Absiraa, Adam, Ibraahimfi kan kana fakkaatan moggaagamaa akka jiran moggaafameera.

Akaakuun moggaasa maqaa daa'immanii aanichaa sirna Minilik dura gosti sadan kunis: moggaasa maqaa maatiin gaggeeffamu, kan Ayyaantuun yookaan Qaalluun hammachiisaan gaggeeffamuufi moggaasa maqaa guddifachaan gaggeeffamu akka ta'e agarsiisa. Haaluma kanaan, moggaasa maqaa aanicha keessa tureefi yaadni hayyoonni moggaasa maqaarratti ibsan qorannoo kana keessatti akka xiinxalaman kan ta'e yoo ta'u baay'een isaanii kan walsiman ta'anii mul'atu.

Gama biraan, moggaasa maqaa daa'mmanii maatiin gaggeeffamuufi bakkeewwanii keessatti eenyuu akka qooda fudhatuufi bu'urri moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii maal akka ta'an qorannoo kana keessatti adda bahe xiinxalamuun taa'era. Kanaafis ragaan manguddoolii, beektotaafi hojjataa Wajjira Aadaafi Turiizimii aanicharraa bifa sagalee, vidiyoofi suuraan akka waraabamee hiikamuufi ibsamu godhameera. Haaluma kanaan hawaasni Oromoo aanichaa yeroo daa'immaniif maqaa moggaasu kan qooda fudhatu, maatii uumamaan daa'ima argate, Ayyaantuu yookaan Qaalluufi maatii guddifate akka ta'aniifi inni maatiin gaggeeffamu kun baay'inaan gaafa dhaqna dhiqaa akka raawwatuudha. Kunis bakka maatiifi ollaan argamanitti yoo akaakayyuun jiraate dursi akka kennamuuf; yoo hinjiraanne abbaa, haatiifi kanaaf kan kana fakkaatan akka qooda fudhatan agarsiisa. Bu'ura moggaasa maqaa daa'immanii maatiin gaggeeffamuu ilaalchisuun Oromoon aanichaa yeroo daa'immaniif maqaa moggaasu, waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuumaafi kan kana fakkataan bu'ureeffachuun maqaan akka moggaafamu adda ba'eera.

Gama kaanin bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii: maqaa namaa, wantoota naannoo sanatti baay'inaan argaman, haala qilleensaa, taatee bakka sanaafi maqaa namaafi haala bakka sanaa walitti qindeessun akka moggaafamu adda bahuun taa'era.

Akka waligalaatti yoo ilaalamu hawaasni Oromoo Aanaa Walisoo aadaa moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii boonsaa ta'e kan mataasaa kan qabuufi akkaataa moggaasa kana itti raawwatu keessumaa kan daa'immanii keessatti akka qabu qorannoo kanaan adda bahera. Kanaafis waan bu'ura gadhatee moggaasa kana rawwatu akka qabu hubachuun danda'amera.

Kanaafuu, hawaasa Oromoo Aanaa Walisoo biratti moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwaniif keennamu, daa'ima yokaan bakka sana ittiin waamuf qofa osoo hintaane ibsituu mallattoo eenyummaa sabichaa ta'uun hubatamee, eegamuufi jajjabaachuu akka qabu mul'isa. Kanas yaaxinaalee fookloorii keessaa qorannoon kanaan kan walqabatan yaaxina irra deebi'anii ijaaruu (*historical-reconstructional theory*), yaaxina xinsammuu (*psychoanalytical theory*)fi yaaxina aadaa hawaasaa(*folk-cultural theory*) yoo ta'an kanneen keessaa caalmaadhaan yaaxina irra deebi'anii ijaaruu (*Historical reconstructional theory*) gargaaramuun qorannoon kun gaggeeffameera.

5.2 Goolaba

Qorannoo kana keessatti odeeffanoo manguddooliifi beektota biraa funaaname xiinxalamuun hiiknii itti kennameera. Xiinxalliifi hiikni ragaa argamee kun kaayyoo qorannichaarratti hundaa'uun yaada goolabaarra ga'ameera. Kunis qorannoo kana keessatti akka argannoo qorannichaatti akka taa'u ta'eera. Haaluma kana bu'ureeffachuun xiinxalliifi hiikni ragaalee qorannoo kanaa qabxiiwwan armaan gadii qorannoo kanaan ifa ta'aniiru.

- Hawaasni Oromoo Aanaa Walisoo akkaataa moggaasa maqaa daa'immanii itti raawwatu deemsa mataasaa kan qabuufi akkasumas bakkewwaniif kan moggaasu aadaa moggaasa maqaa qabaachuun isaa adda baheera.
- Akka Aanaa Walisootti gosoonni moggaasa maqaa daa'immanii kan maatin gaggeeffamu, kan hammachiisan gaggeeffamuufi kan guddifachaan gaggeeffamu, akaakun sadan kun hojiirra oolaa akka turan taa'era.
- Gosoota moggaasa maqaa aanicha keessa turan keessaa hammachiisaafi guddifachaan sadarkaa dagatamuufi yaaddessaarra kan jiran yoo ta'an moggasni maqaa maatiin gaggeeffamu sadarkaa wayyoo qaburra akka jiru mul'isa.
- Moggaasni maqaa maatiin gaggeeffamu baay'inaan gaafa dhaqna dhiqaa bakka ollaafi maatiin jiranitti akkaataa itti raawwatu kan qabu ta'uu hubachuun danda'ameera.
- Hawaasni aanichaa moggaasa maqaa daa'immanii maatiin gaggeeffamu keessatti kan bu'ura godhatu: waqtiilefi ayyaana, abdiifi hawwii fulduraa, yeroo ulfaa, cininsufi da'uumsaa, dhala dhabaniifi turmaata booda argachuu, maatiin wallolanii araaramuu booda dhalachuu, guddinaafi sochii qaamaa daa'ima, du'a ijoollee dura dhalatanii booda dhalachuu, fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii, saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu, lakkuu dhalachuu daa'immanii, miidhaginaafi fokkisummaa daa'immanii, amala daa'ima sanaa, amantiin walqasiisun akkasumas yeroo ammaa ammayuummaanfi kanaf kana kan fakkaatan akka ta'an hubatamuun danda'ameera.

- Akka hawwaasa aanichaatti bu'urri moggaasa maqaa bakkeewwanii maqaa namaa, wantoota baay'inaan naannoo sanatti argaman, haala qiilleensaa, taatee bakka sanaafi maqaa namaafi haala bakka sanaa walitti qindeessun akka moggaafamaa ture adda bahera.
- Dhibbaan sirna Minilikii kaasee hawaasa aanichaarratti gamma moggaasa maqaan dhufan aadaa, duudhaafi afaanirratti baay'inaan akka raawwatamaniifi kan isaa dagatee kan biraa akka dhaaluf dirqamuusaa hubachuun danda'ameera.

5.3 Yaboo

Qorannoo kana keessatti xiinxala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii Aanaa Walisoo irratti taasifamee dhumarratti cuunfamee ta'era. Bu'aa xiinxala kanaatin moggaasni maqaa daa'immaniifi bakkeewwan aanichaa akkaataa itti raawwatu, gosoota moggaasa maqaa, moggaasuu kana keessatti eenyu akka qooda fudhatu, bu'urri moggaasa maqaa maal maal akka ta'aniifi dhiibbaa sirna Minilikii kaasee irra gahe golaba keessatti caqafamaniiru.

Kaayyoo qorannoo aadaa keessaa tokko hanqina yookaan rakkoo tokko arguufi rakinichaaf waan akka argannootti bira gahe ifatti baasuudha. Haaluma kanaan qabxiiwwan akka argannoo qorannichaatti bira gahaman armaan gadditti tarreefamaniiru:

- Gosoota moggaasa maqaa daa'immanii aanicha keessa turan keessaa kan maatiin gaggeeffamu sadarkaa wayyoo qaburra jiraatullee hammachiisaafi guddifachaan irraanfataamaa kan dhufaniifi sadarkaa yaaddessaarra waan jiraniif Waajjirri Aadaafi Turizimii sadarkaa adda addaarra jiruufi Bulchinsi Aanaa Walisoo tumsa barbaachisu gama aadaa moggaasa maqaa cimsuun haala danda'amurratti hubannoo barbaachisaa hawaasaa kennuun akka turuufi cimee dhaloota dhufuuf darbu akka danda'uuf bifa barreeffamaan yookaan vidiyootiin utuu taa'ee gaariidha.
- Bu'urri moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aanichi qabu kun Wajjira Aadaa Turizimii, Bulchiinsa Aanaafi dhimmamtoota waliin ta'uun bifa barreeffamaan walitti qabamee akka dhaloota haaraa qaqqabu utuu ta'ee dansaadha.
- Hawaasni Oromoo aanicha keessa jiru, maqaan ittiin waamamuu yookaan waamuu bira darbee muul'istuu eenyummaa aadaa saba isaa ta'uu akka hubatee cimsee qabuuf, qaamni hubanna qabu hundi carraa argateen jechuun barreessuun, yeroo walqunnamtii adda addaafi kanaf kana kan fakkaatanitti gargaaramuun hawaasicha qabsiisuu keessatti utuu gahee isaa bahee gaarii ta'a.

- Dhiibbaa sirna Minilikii kaasee moggaasa maqaarratti gahe qaamni hawaasaa hinhubanne hubatee aadaafii duudhaa isaa dagatame sana jajjabeessee dhaloota haaraf akka dabarsu utuu ta'ee mishaadha.
- Sirnoota darbaniin dhibbaa raawwatameen maqaaleen bakkeewwanii jijjiiraman adda bahanii osoo barreeffamanii irratti hojjatamee.
- Maqaan jijjiramuun eenyummaa, aadaafi duudhaa jijjiiruu wan ta'eef, sababa qaroominaa, teeknoolojiifi invastimentiitin walqabatee maqaan bakkeewwanii akka hinjijjiiramne hawaasni akka eeggatu hubannaan utuu laatamee.

WABIILEE

Abdulsamad .(1994). Seerluga Afaan Oromoo. Finfinnee: Bole Printing

Addunyaa Barkeessaa .(2010). *Natoo: Yaadrimee Caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Printing PLC

_____.(2011). *Akkamtaa: Yaadrimee qorannoo hujoo*. Mega Printing Plc

Ayalew Duressa .(2002). Guddifachaa: Adoption Prictice in Oromo Society

with Particular reference to the Borena Oromo. Addis Ababa: Retrieved from <http://www.uwm.edu/~wash/rousseau.jpg>.

BATO .(2006). *Seenaa Oromoo hangaa Jaarraa 16ffaa*, Finfinnee:

Birhaanuu Dirribaa. (2007/2015). “Qaacceessa Mallatooleefi Hiika Ayyaana

Irreechaa, Dirree Calalaqii Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii,”
Yunivarsiitii Addis Ababaa Qorannoo digrii lammaffaa guuttachuuf (kan hin maxxanfamne)

Blum S. .(1997). Language and Society: *Naming Practice and Power of Words in China*. Vol. 26 New York: Cambridge University Press

BPED .(2000). “Physical and Socio-Economic Profile of 180 Districts of Oromiya Region” (unpublished). Finfinnee

Brown K. (ed) .(2006). *Encyclopedia of Language and Linguistic*. (2nded) U.K: Elsevier Ltd

Crystal D .(1989). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambrige University press.

Dunkling L. .(1977). *First Names First*. London: M.Dent and Sons Ltd.

Dassaalany Labataa .(2006). “ Xinxala Moggaasa Maqaa Dhuunfaa Daa'immanii Aanaa Waayyuu Tuqaa,” Yunivarsiitii Wallagaa Qorannoo digrii lammaffaa guuttachuuf (kan hin maxxanfamne)

Desta Amare .(2000). “በቦረና የበኩር ልጅ ስም ስያሜ በዓል አከባበር,” Addis Ababa University, MA Thesis

Dhugaasaa Hirphaa .(2006). “Xiinxala Moggaasa maqaa Bakkeewwan Aanaa Tolee”: Yuunivarsiitii Wallaggaa (Kan him maxxanfame)

- Elias Bahiru .(2004). *Amaharic Onomastics. A class Ethiopia, Legency concept*. Vol.I. London. Mellen Press
- Eddy, B. (2005). *New Encyclopedia Britanica. Vol. 24 (13th ed.)* U.S.A: Encyclopedia Britanica Inc
- Getachew Gomoro .(2015). “Climate Variability and Measurmet of WolisoWoreda,” Haromaya University, MA Thesis
- Geetachoo Rabiirraa .(2006). *Furtuu*. Finfinnee: Dhabbata Maxxansa Kuraazii
- Hanks & Hodges .(1995). *A Dictionary of First name*. New York: Oxford University press
- Jane B. .(2003). *Evaluating non randomized intervention studies*. Health technology: Vol. 7: No 27. Retrieved from (<http://www.hta.ac.uk>) Cambridge University Press
- WMQI .(1997). *Macaafa Qulqulluu*. Addis Ababa: Mana Maxxansa Biraanifii Salaam.
- Kotheri, C.R .(2004). *Research Methedology. Methods and Techniques, 2nd (edt)* India:New Age International Ltd.
- Marsanii Bobbaasaa (2008). *Duudhaa*. Barruulee Ayyaana Irreechaa. Finfinnee D.G printing Enterprise.
- MBI. (2005). *Kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa}* · Kampaalaa: MK.publisher.LTD.
- Peek, Philip M. and Yankah .(2004). *Encyclopedia of African Folklore*. New York, Taylor & Francis Books, Inc.
- Pertman, A. .(2000). *Adoption Nation: How the Adoption Revolution Is Transforming America*. New York: Basic Books.
- Powell. M. .(1990). *Biblography of Place naming Literature*. United States and Canada: Canada
- Scott, W. and Deirdred, D. J. (2009). *Research Methodology for everyday life*. Sanfransisco: Jossey Bass Publisher
- Smith, E. .(1969). *Theory of Name Lore*. New York : Harper and Raw Publisher
- Stewart, G. .(1967). *Name of the Land*.A historica Account place naming in the United States. Boston: Houston Milton Company

- Susan Omura, MD. (1994). <https://ethnomed.org/culture/oromo/oromo-cultural-profile>
- Taffarrii Ayyaanaa .(1998). *Caasluga Afaan Oromoo*.Finfinnee: Aster Nega publisher
- Victor, D. .(2009). *Research Design and Methods for Studying Cultures*.New York:
Altamaria press
- WADO .(2006). Daaniyaa Finfinnee: Kawoo HBT.THC. Galaan BFA

Dabalee A: Gaaffilee Afgaaffi Manguddoolli/ Jaarsolii Aanaa Walisootii Dhihaatu

Gaaffilee Afgaaffi Manguddoolli/ Jaarsolii Aanaa Walisootii Dhihaatu

**Yuunivarsiitii Finfinnee, Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa,
Joornalizimiifi Qunnamtii, Muumme Afaan Oromoo**

Hubachiisa

Kaayyoon gaaffilee kanaa Yuunivarsiitii Finfinnee sagantaa barnoota diigrii lammaffaati qorannoo “Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwan Aanaa Walisoo” jedhuuf qofa kan oolu ta'a

Qajeelfama

Gaaffilee Armaan gadii Akkaataa Qabatamaa Aanaa kana keessa tureefi muxannoo keessan itti dabaluun akka naaf deebifan kabjaanan isin gaafadha.

1. Akaakun moggaasa maqaa daa'immanii Aanaa Walisoo maal fa'a? Kan bakkeewanii hoo?
 - 1.1 Moggaasni maqaa maatiin gaggeeffamu aanicha keessa jira turee? Yoo jiraate eenyutu moggaasa kana keessatti qooda fudhata?
2. Hammachiisaan aanicha keessa jira turee? Yoo jiraate yeroo itti moggaasni daa'immanii raawwatu yoomii?
 - 2.1 Wantoonni laguu ta'an maal fa'a?
 - 2.2 Wantoonni yeroo hammachiisaa maatin qabatee dhaqu maal fa'i?
 - 2.3 Yeroo hammatan maal jedhanii uruursu?
 - 2.4 Maal jedhanii eebbisuun maqaa moggaasu?
3. Guddifachaan aanicha keessa nijira turee? Yoo jiraate haala kamiin raawwatama?

3.1 Maqaan mucaa guddifatamee isuma duraan maatiin dhale baaseen waamama moo haaratu moggaafamaaf?

4. Moggaasni maqaa daa'immanii maal bu'ureeffachuun gaggeefama? Kan bakkeewwanii hoo?
5. Moggaasa maqaa bakkeewwanii keessatti eenyutu qooda fudhata?
6. Dhiibbaan sirnoota darbaniin moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii irrattifidan isaan kami?
7. Moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii ilaalchisee waanti dabaltan yoo jiraate.

Dabalee B: Gaaffilee Afgaaffi Maree Garee Xiyyeeffanoo Manguddootaaf Dhihaatu

**Gaaffilee Afgaaffi Maree Garee Xiyyeeffanoo Manguddootaaf Dhihaatu
Yuunivarsiitii Finfinnee, Kolleejjii Namoomaa, Qo’annoo Afaanotaa,
Joornalizimiifi Qunnamtii, Muumme Afaan Oromoo**

Hubachiisa

Kaayyoon gaaffilee kanaa Yuunivarsiitii Finfinnee sagantaa barnoota diigrii lammaffaati qorannoo “Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwan Aanaa Walisoo” jedhuuf qofa kan oolu ta’a

Qajeelfama

Gaaffilee Armaan gadii Akkaataa Qabatamaa Aanaa kana keessa tureefi muxannoo keessan itti dabaluun akka naaf deebifan kabjaanan isin gaafadha.

1. Akaakuu moggaasa maqaa daa’immanii aanaa Walisoo maal akka ta’an eenyutu naa’ibsa?
2. Haalli moggaasa maqaa daa’immanii Aanaa Walisoo keessa ture maal fakkaata? Kan bakkeewanii hoo?
3. Moggaasa maqaa daa’immaniifi bakkeewwanii moggaasuu keessatti eenyutu qooda fudhata?
4. Moggaasni maqaa daa’immanii maal bu’ureeffachuun moggaafama? Kan bakkeewanii hoo?
5. Sirna hammachiisaafi guddifachaa daa’immanii aanaa kana keessatti niraawwata ture? Yoo raawwataa turee maal fakkaata? Eenyutu ibsa naakenna?
6. Dhiibbaan gama siyaasaan yookaan sirnoota darbaniin moggaasa maqaa daa’immaniirra gahe jiraa? Kan bakkeewanii hoo? Yoo jiraate eenyutu naa ibsuu danda’a.
7. Moggaasa maqaa daa’immaniifi bakkeewwani ilaalchisee waanti dabaltan yoo jiraate.

Dabalee C: Gaaffile Daawwannaa

T.L	Cheek Listii Daawwannaaf Qophaee	Guyyaa daawwannaa
1.	Yeroo hammachiisaa wanttonni qabatani dhaqana daawwachuu	28/8/2008
2.	Yeroo jalqaba hammachiisan gaggeeffamu maal akka jedhaniifi raawwatan daawwachuu (Maatiin yookaan Ayyaantun)	
3.	Yeroo jalqabaa maal jedhanii akka eebbisan daawwachuu	
4.	Maal jedhanii akka uruursan daawwachuu	
5.	Dhumaa irratti maal jedhanii eebbisuun maatitti akka deebisan daawwachuu	

Dabalee D: Manguddootafi Qorattoota Aadaa Aanaa Walisoo Afgaffii irratti hirmaatan

T.L	Maqaa Gutuu	Umrii	Aangoo	Gandaa
1.	Araarsaa Badhaadhaa	91	Jaarsa	Adaamii Gootuu
2.	Bayeeraa Fiixaa	79	Guula	Babaldhii Qarabichoo
3.	Dhereessaa Galaalchaa	84	Jaarsaa Beekamoo	Sanqallee Halle Mariyaam
4.	Guutaa Gonfaa	77	Ayyaantuu	Walluu Soomaa
5.	Kumaa Guultii	96	Jaarsaa Beekamoo	Maaruu Babaldhii
6.	Margaa Aanaa	75	Guula	Maaruu Babaldhii
7.	Tasfaayee Waldagiyogis	82	Jaarsa	Diilallaa
8.	Tasfaayee Daandanaa Diroo	50	Itti gaaffatamaa Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo	Magaala Walisoo
9.	Nagaash Hundeessaa Shumburee	47	Qorataa Aadaa	Magaala Walisoo
10.	Sirneessaa Caalchisaa	65	Qorataa Aadaa	Diilallaa

Dabalee E: Manguddoota Aanaa Walisoo Marii Garee Xiyyeeffannoo irratti hirmaatan

T.L	Maqaa Gutuu	Umrii	Sadarkaa Barnootaa	Gandaa
1	Abarraa Diroo Bultumee	65	-	Dasee Jaboo
2	Abarraa Gumjaa Amboobsaa	41	Kutaa 7	Waraabuu Bariyoo
3	Alamuu Qorichaa Ibsaa	70	-	Diilallaa
4	Ayyalaa Gultii Jifaar	70	-	Maaruu Babaldhii
5	Baqqalaa Rattaa Waldataklee	72	-	Waraabuu Bariyoo
6	Dayeessaa Gaaddisaa Dabalee	80	-	Waraabuu Bariyoo
7	Dhaabasaa Turaa Jamboolaa	76	-	Sanqallee Aalle Mariyaam
8	Fittaalaa Qorichaa Wayyeessaa	78	-	Sanqallee Aallee Mariyaam
9	Lataa Biqilaa Turtuu	71	-	Adaamii Gootuu
10	Margaa Acaaluu Boonsaa	55	Kutaa 5	Maaruu Babaldhii
11	Margaa Bayyuu Jalduu	56	-	Maaruu Faaqqee
12	Margaa Dinqaa Safaraa	66	-	Kaarroo Simalaa

13	Milkeessaa Bopheessaa Wakennee	65	-	Dasee Jaboo
14	Mitikuu Duraa Qajeelaa	55	Digrii	Haandhuura Maaruu
15	Nadhasaa Guutaa Mul'isaa	59	Kutaa 6	Maruu Babaldhii
16	Qarneessaa Fayyisaa Dagee	87	-	Diilallaa
17	Shugguxee Hundeessaa Obsinaa	57	Kutaa 9	Hallee Koyyaa
18	Suufaa Galataa Guyyaasaa	69	-	Adaamii Gootuu
19	Tafarraa Awwaqaa Goobanaa	75	-	Maaruu Babaldhii
20	Taklaannaa Baqqaanaa Dhaabaa	70	Kutaa 2	Diilallaa
21	Tasfaayee Jabeessaa Koroshee	45	Diigrii	Kaarroo Simalaa

Dabalee F: Gabatee Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'iimmanii

T.L	Bu'ura Moggaasa Maqaa Daa'iimmanii	Saala	Maqaa muraasa fakkeenyaaf dhiyaatan
1.	Waqtiileefi Ayyaana	Dhiira	Ifaa, Daraara, Birraa,
		Dubara	Arfaasee, Birra'ee, Iftuu, Daraartuu, Masqalee
2.	Hawwiifi Abdii fuuldura	Dhiira	Abdii, Caalaa, Badhaadha, Badhaane, Mootii, Miidhagsaa, Bareechaa
		Dubara	Hawwinee, Fayyinee, Jiituu, Soorettii, Galaanee, Qananii
3	Yeroo ulfaa, ciniinsuufi da'uumsaa	Dhiira	Cinqaa, Nagaa, Muddaa, Sardaa, Turaa, Guyyaasaa, Galgaloo, Waarii
		Dubara	Nagaasee, Waaritee, Galgalee,
4	Dhala dhabanii turmaata booda argachuu	Dhiira	Kafanaa, Boodanaa, Galgaloo, Turaa, Suutumaa, Yaadataa, Olqabaa,

	Dhala dhabanii turmaata booda argachuu	Dubara	Turtuu, Suutumee, Galgalee
5	Abbaafi haati wallolanii araaramuu booda argachuu	Dhiira	Araarsaa, Urgeessaa, Deebisaa, Gammanne, Siifuu
		Dubara	Araarsituu, Urgee, Jaalanee, Siifan
6	Guddinaafi sochii qaamaa	Dhiira	Tulluu, Bacharaa, Baacaa, Suutumaa, Carraaqaa
		Dubara	Simbiree, Kurkudee, Jirgiffee, Suutumee
7	Du'a ijoolle dura dhalatanii booda dhalachuu	Dhiira	Iddoosaa, Dagachiisaa, Beenyaa, Guddataa, Jiraataa, Obsee, Bulii, Araarsaa
		Dubara	Bultuu, Eebbisee, Nagaasee, Araarsituu
8	Fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii	Dhiira	Fedhasaa, Haata'uu, Yaadasaa, Akkawaaq
		Dubara	Fedhashii, Haataatu, Yaadashii, Akkafeete

9	Saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu	Dhiira	Tarreessa, Fufaa, Dabalaa, Hordofaa
		Dubara	Sinseenee, Hinjibbuu, Haataatu
10	Lakkuu dhalachuu daa'immanii	Lamaanu Dhiira	Boonsafi Boonaa, Jiraannefi Jiraataa, Dirribaafi Dirribii, Margaafi Magarsaa
		Lamaanuu Dubara	Kumeefi Kumashii, Yadashiifi Yaadanii, Margeefi Margituu, Leellofi Leellisee, Hirpheefi Hirphannee, Kuulifi Kuulanii
		Dhiiraafi Dubara	Boonsaafi Boontuu, Caalafi Caaltu, Urgeessafi Urgee, Badhaadhafi Badhaatu
11	Miidhaginaafi fokkisumaa daa'ima	Dhiira	Naatoo, Funyatee, Jalduu, Luuccee
		Dubara	Marartuu, Simboo, Abaaboo, Miidhagduu, Taliilee, Nadhii, Fungee

12	Amala daa'ima sanaa	Dhiira	Nagaa, Qalbeessaa, Ariitii, Sardaa, Muddaa, Damboobaa, Qabbaneessaa
		Dubara	Qabbanee, Nagaasee, Damboobee, Suutumee, Nadhii
13	Maqaa amantiin walqabatan	Dhiira	Waaqumaa, Waqtolaa, Waqgaarii, Waaqjira, Waqkennee
14	Yeroo ammaa ammayyummaan walqabatan	Saala addan hin baasu	Haaroom, Nandursan, Diinayaas, Naafleet, Marsiimoy, Keebek, Beekanof, Jennenus, Diinadiig, Haqabaas, Siiforan, Keetooraan, Bilisummaa, Firaankoor, Kamiriyaan, Yeroosan, Naahili

Dabalee G: Bu'ura Moggaasa Maqaa Bakkeewanii

Bu'uroota moggaasichaa	Fakkenyaa muraasa kennaman
Maqaa namaa	Waliso, Maaruu, Kiroosii, Dargee, Kubee, Dulleelee
Haala qilleensaa	Diilallaa, Haraa Ho'aa, Baddaa, Qooraa
Wantootaa naannoo sanatti bay'inaan argaman	Kattaa, Qarsaa, Ancabbii, Birbirsaa, Andooddee
Taatee bakka sanaa	Sanqallee, Haraa Nadheenii, Seetoo,
Maqaa namaafi haala bakka sanaa walqabsiisun	Bosona Gootaa, Kistaana Amoosaa, Koonnoo Lafee Arbaa

Dabalee H: Ebbafi Uruursa yeroo Hammachiisaa

Guddinaan si arge!, guddinaan si arge!

Adda addummaarraa siiyyaa hafu

Adda waan hamaarraa siiyyaa hafu

*Kan abbaa beeku, kan haadha beeku, kan lammii beekuu, kan sadii beeku
haata'u;*

Gateettii haa goobu, korma gaafa deemuu haa ta'u,

jedhanii eebbisu.

Erga eebbisanii booda akkas jechuun uruursu:

Ayyaantun: *Leensoo areerakoo*

Dabalbaalchaa ilmoo

Mucayyoo dawoo abbaa

Mucayyoo dawoo haadhaa

Mucayyoo dawoo lammii

Mucayyoo dawoo sadii

Maaltu siikenne?

Haati: “Maaramtu nuukenne,” jechuun afur gadi jettee kaati.

Ayyaantun: *Urur jedhee faarsinnaa*

Mucayyoo dawoo haadhaa

Mucayyoo dawoo abbaa

Mucayyoo dawoo lammii

Mucayyoo dawoo sadii

Urur jedhee faarsinnaa

Garaa jala keeyyinnaa

Diilallaan dahadhinna;

Jechuun urursanii maqaan mucaa/yyoo keetii “Abalu” jechuun moggaasu. Sana booda qunnii, wagiyyoo, damma, marga, alafkatanii itti biifuun eebbisu:

Guddadhu

Gaafa hincabne ta'i

Gurra hincinne ta'i

Ilma/intala lammii ta'i

Jedhanii haadhatti kennu.

Dabalee I: Gandoota Anaa Walisoo

Gandoota Magaalaa

1. Diilallaa

2. Qorkee

3. Garboo

Gandoota Baadiyyaa

4. Maaruu Babaldhii

5. Abbaadhoo Jawwee

6. Dasee Jaboo

7. Waraabu Bariyoo

8. Maaruu Faaqqee

9. Kaarloo Simalaa

10. Haallee Koyaa

11. Sanqallee Haallee
Mariyaam

12. Somboo Yaabbataa

13. Baddaa Qeerroo

14. Leemman Ayeetuu

15. Xombee Ancabbii

16. Baddeessaa Qor

17. Foduu Goraa

18. Birbirsaa Kanteeroo

19. Buqqaasaa Kattaa

20. Dirree Dullattii

21. Waraannan
Manyaaqaa

22. Gaadduu Kistaa

23. Sooddoo Garboo

24. Cabsee Makkaanaa

25. Abbaadhoo
Leemman

26. Cirracha Wambarii

27. Dildila Manguraa

28. Daraaraa Ibichaa

29. Koonnoo Lafee
Arbaa

30. Qilee

31. Adaamii Gootuu

32. Obbii Kojii

33. Wallu Soomaa

34. Dambalii Kattaa

35. Guutee Godeettii

36. Dooyyoo Qooraa

37. Jallisaa Ceekaa

38. Gururaa Baakaa

Mirkaneessa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo gaditti eerame qorannoon mata duree Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwan Aanaa Walisoo jedhuun qophaa'ee kun hojii dhuunfaa koo ta'uu isaafi kana dura yuunivasitii kamittuu ittiin eebbifamuuf kan hindhiyaanne ta'uu akkasumas madda ragaa koos sirnaan wabbeeffachuu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa Hagayyaa, 2016